

Володимир Собчук

КРЕМЕНЕЦЬКИЙ ЗАМОК

Розглянуто літературу й писемні джерела з історії Кременецького замку. На основі ревізійних описів та інвентарів реконструйовано забудову Замкової гори в місті Кременці станом на середину XVI ст. оборонними, житловими, господарськими та іншими спорудами. Детально вивчено обов'язки місцевого населення по підтримці обороноздатності твердині. Проаналізовано забезпечення замку зброєю, боєприпасами й господарським інвентарем. З'ясовано склад обслуги. Визначено структуру доходів і витрат замку.

Ключові слова: Волинська земля, Велике князівство Литовське, Кременець, Кременецький замок.

Понад чотириста років Кременець був одним із найбільших опорних пунктів контролю над Волинською землею і суміжними з нею регіонами. Оборонні споруди на розташованій посеред міста неприступній Замковій горі, яку називають також Боною, – спочатку дерев'яно-земляні, започатковані не пізніше першої чверті XIII ст., а пізніше муровані з каменю, – функціонували до середини XVII ст. Зруйновані восени 1648 р. козацькими загонами, які завернули сюди, відокремившись від війська Богдана Хмельницького, що йшло на Львів, вони не відбудовувалися вже і з часом перетворилися в мальовничі руїни.

Як пам'яткою минулого цими залишками старовинних фортифікацій зацікавилися ще наприкінці XVIII ст. Щоб побачити їх, 15 жовтня 1781 р. Кременець відвідав король Речі Посполитої Станіслав Август¹. Відомий свого часу польський письменник Юліан Урсин Немцевич оглядав руїни під час подорожей 1816-го й 1818-го років по Волині, причому другий раз він піднімався на гору разом із куратором Віленського навчального округу-

¹ *Baliński M., Lipiński T.* Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym. – Warszawa, 1845. – Т. 2, cz. 2. – S. 900.

гу князем Адамом Чарторизьким². 1832 р. заради «так званого замку королеви Бони» місто включили в маршрут російського імператора Миколи I по Волинській губернії³. Щоб «посмотреть на королеву Бону», у Кременець заходив герой Шевченкової повісті «Варнак», написаної 1853 р.⁴

1. Огляд літератури

22 квітня 1790 р. кременчани отримали в королівській канцелярії витяг із книг Литовської метрики з текстами ревізійних описів Володимирського, Луцького й Кременецького замків 1545 р., і 13 березня 1793 р. місцевий правник Божидар Собкевич уніс його в радецьку книгу⁵. За свідченням автора одного з нарисів, в актових книгах, які зберігалися в місті, був також ревізійний опис Кременецького замку 1552 р. за витягом 1637 р. з книг тої самої метрики⁶. Згодом ці документи, виклопотані з цілком прагматичними цілями, лягли в основу публікацій про Кременець.

Чи не першим замок описав Немцевич. У книжці про свої мандрівки, зданій до друку 1830 р.⁷, а виданій із запізненням майже на три десятиліття, він використав ревізійний опис 1545 р., помилково перенісши його на десять років пізніше, і згадав аналогічний акт 1552 р., дату якого теж змістив на п'ять літ. З обома цими пам'ятками письменник познайомився в Кременці. В оповіді про перший свій приїзд автор пише, що будівничим замку, найбільше ймовірно, був Любарт, а в розповіді про другий – що він «збудований за Ольгерда». «Є традиція, – читаємо далі, – що кругом, нижче нижнього муру, були склепи різних обивателів, де вони ховалися під час наїздів зі своїми скарбами». Ця фраза віддзеркалює намагання тих, хто читав обидва документи, якимось пояснити невідоме вже їм слово «городня», уживане ревізорами XVI ст.⁸

² *Niemcewicz J. U. Podróże historyczne po ziemiach polskich między rokiem 1811 a 1828 odbyte.* – Paryż; Petersburg, 1858. – S. 193–195, 295.

³ *Карліна О.* Місто Кременець у першій третині XIX століття // Волинські Афіни. 1805–1833: Зб. наук. пр. – Тернопіль, 2006. – С. 11.

⁴ *Шевченко Т.* Варнак // *Шевченко Т.* Повне зібрання творів : у 12 т. – Т. 3: Драматичні твори. Повісті. – К., 1993. – С. 106.

⁵ Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе. – К., 1859. – Т. 4, отд. 2. – С. 1–2, 230–232.

⁶ *Новошицкий С.* Замечательный памятник православия в Кременце, открывающийся из исторического описания Кременецкой крепости, известной под именем замка королевы Боны / пер. с польск. *А. Добротворского* // Вестник императорского Русского географического общества на 1851 год. – СПб., 1851. – Кн. 3, ч. 2, отд. 6. – С. 1–20.

⁷ *Chartoryski A. X. Zywoť J. U. Niemcewicza.* – Berlin; Poznan, 1860. – S. 192.

⁸ *Niemcewicz J. U. Podróże historyczne po ziemiach Polskich...* – S. 193–195, 295.

1839 р. куратор Осолінеуму князь Генрик Любомирський опублікував у львівському альманасі «Sławianin» окрему статтю про Кременецький замок, завдяки якій стислі перекази описів 1545-го й 1552-го років за копіями в кременецьких актових книгах (перший із них помилково перенесено на три роки раніше) потрапили в науковий обіг. За періодизацією автора, до 1320 р. Кременець належав руським князям, далі перебував у руках литовського князя Гедиміна та його нащадків Юрія Наримунтовича й Любарта Гедиміновича, а 1366 р. відійшов уже до поляків. Фортифікації з'явилися на Замокській горі, на думку дослідника, ще в XI ст.; пізніше до розбудови їх доклали зусиль віленський біскуп Януш і кременецький староста Станіслав Фальчевський, а королева Бона ніколи тут не була, тому приписування їй народом будівництва замку абсолютно безпідставне. Після розгрому Богданом Хмельницьким у травні 1648 р. під Корсунем королівської армії, читаємо далі, полковник Дзевалов та сотники Василів і Петро Костенко з військ Максима Кривоноса підійшли із семитисячним загоном козаків до Кременця і з допомогою прихильних до них місцевих русинів здобули твердиню. Із руїн замок уже не піднявся, оскільки не мав підтримки ні від уряду, ані від тутешніх старостів, що витрачали всі доходи зі староства на власні потреби, а королівська влада була надто слабкою, щоб заставити їх виконувати свої функції. Любомирський запропонував також своє пояснення слова «городні», яке кочувало потім з одного тексту в інший. «Майже всі села й маєтки Кременецького повіту, – пише він, – мали в замку сховища, які звалися городнями; це були неначе дерев'яні кімнати, приперті до замкових мурів, в які під час війн і татарських та козацьких нападів мешканці звозили свої цінніші статки»⁹.

Одним із піонерів вивчення минувшини Кременця був історик-аматор Адам Радзимінський, колишній шамбелян королівського двору, що доживав у місті віку. За повідомленням львівського часопису «Dziennik Mód Paryskich» (кін. 1846), він залишив синові Феліксу рукописний опис Замокської гори¹⁰.

З 1843 р. за дорученням київського генерал-губернатора Дмитрія Бібікова на території повіту збирав пам'ятки старовини повітовий стряпчий Володимир Сивицький, завдання якого полягало в тому, щоб виявляти цінні матеріали й надсилати їх у Київську археографічну комісію¹¹. Улітку 1844 р. він проводив навіть археологічні дослідження замку, зокрема роз-

⁹ *Lubomirski H.* Opisanie historyczne i topograficzne zamku Krzemienieckiego, dawniej w województwie wołyńskiem, a teraz w gubernii tegoż nazwiska, w powiecie od tegoż krzemienieckm nazwanym położonego // *Sławianin*. – Lwów, 1839. – [Т. 2]. – С. 24–31.

¹⁰ *Nowości literackie // Dziennik Mód Paryskich*. – Lwów, 3 grudnia 1846. – R. 7. – S. 199.

¹¹ *Журба О. І.* Київська археографічна комісія. 1843–1921: Нарис історії діяльності. – К., 1993. – С. 39–40, 43, 45–46, 64, 136.

копав підземелля башти, що нависає над містом, та обстежив криницю¹². Того самого року комісія отримала від нього витяг із кременецьких радецьких книг зі згаданим вище витягом 1790 р. з Литовської метрики¹³, за яким 1859 р. видала тексти ревізійних описів Володимирського, Луцького й Кременецького замків 1545 р.¹⁴

1845 р. Тимотеї Ліпінський, що видавав разом із Міхалом Балінським збірник «Starożytna Polska», опублікував нарис історії Кременця, написаний за матеріалами, наданими Феліксом Чацьким, а зібраними мешканцем повіту, який залишився невідомим. На думку автора, установити дату будівництва замку неможливо, але 1240 р. він уже стояв, оскільки, за повідомленням літопису, його не зміг здобути хан Батий. Слідом за Любомирським Ліпінський відзначив участь у розбудові твердині біскупа Януша та старостів Станіслава Фальчевського й Фелікса Герцика; переказав обидва ревізійні описи, перший з яких теж пересуває на три роки раніше; повторив розповідь про розгром і наступний занепад замку та пояснення слова «городні»¹⁵, а в доповненні ввів у науковий обіг зміст короткого інвентаря Кременця 80-х років XV ст., який датував 1479-м роком¹⁶.

Наступну статтю про замок 1848 р. обнародував у збірнику «Biblioteka Warszawska» колишній вихованець Волинського ліцею Самуель Новошицький, відомий свого часу бібліофіл, який працював у Кременці адвокатом¹⁷. Через три роки зусиллями місцевого дослідника церковної старовини Амвросія Добротворського вона з'явилася (можливо, навіть, і без відома автора) під іншим заголовком у перекладі на російську мову у «Вестнике императорского Русского географического общества»¹⁸. Цей автор теж відкидає легенду про будівництво твердині королевою Боною. На його думку, споруда з'явилася десь у VIII або IX ст. зусиллями дулібських князів. Спираючись на легенду про герб Вукри, сконструйовану письменником першої половини XVII ст. Шимоном Окольським¹⁹, а на початку 40-х років XIX ст. спопуляризовану повторним виданням гербівника Каспера Несецького, де

¹² Рапорт кременецького повітового стряпчого В. Сивицького київському генерал-губернатору Д. Бібікову про результати обстеження криниці Кременецького замку, 19. 06. 1844 // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині: Зб. наук. пр. – Кременець, 2006. – С. 147–149.

¹³ Журба О. І. Київська археографічна комісія... – С. 45–46, 64.

¹⁴ Памятники... – Т. 4, отд. 2. У передмові зазначено, начебто рукопис надав відомий бібліофіл Константин Свідзинський (*там же*. – Предисловие. – С. VIII).

¹⁵ Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska... – Т. 2, cz. 2. – S. 895–897.

¹⁶ *Ibid.* – S. 1421.

¹⁷ Nowoszycki S. Wiadomość historyczna o zamku krzemienieckiem... .

¹⁸ Новошицький С. Замечательный памятник православия в Кременце... .

¹⁹ Okolski S. Orbis Polonus in quo antiqua Sarmaturum gentilitia et arma delucidantur. – Cracoviae, 1645. – Vol. 3. – P. 307.

вона переказана польською мовою²⁰, Новошицький уводить у літературу сюжет про здачу Кременця його господарем Мокосієм польському королю Болеславу Сміливому, яку датує 1068-м роком. Далі він переказує за Карамзіним літописні звістки про місто, переносить на 1304-й рік перехід Кременця під владу литовських князів, за хроніками Длугоша, Кромера, Стрийковського й Гваньїні розповідає про боротьбу литовців і поляків за спадщину Романовичів, а перехід міста під владу останніх зв'язує з королем Владиславом III (1434–1444); переказує також описи 1545 й 1552 років, традиційно датуючи перший із них 1542-м роком, та повторює пояснення слова «городні» й розповідь про захоплення замку козаками.

Х. Корнаковський, автор низки публікацій про міста й містечка Волині у «Волинских губернских ведомостях», торкнувшись замку в статті 1863 р. про діяльність у місті Тадеуша Чацького, вважав, що він з'явився в першій половині XIII ст. зусиллями князя Данила Романовича²¹.

Відомий свого часу краєзнавець Тадеуш-Єжи Стецький у праці «Волинь» (1871) приписав будівництво твердині в Кременці варягам, що поневолили начебто у VIII–IX ст. місцеве слов'янське населення. Мокосій, за його інтерпретацією легенди Окозького, не здав замок Болеславу Сміливому, а відібрав його в русинів, коли під час походу на Київ король підпорядковував собі Волинську землю, причому ця подія переноситься на 1073-й рік. Далі йдуть переказ літописних звісток про Кременець (за Карамзіним), оповідь про долю міста під час боротьби за спадщину Романовичів з опорою на польські хроніки, виклад змісту ревізійних описів із посиланням на згадану вище книжку Немцевича (дату першого з них поправлено на 1545-й, а другий помилково датовано 1556-м роком), повторення відомого вже про зруйнування замку й пояснення слова «городні»²².

Священик Аполлон Сендульський, з-під пера якого вийшло чимало історико-краєзнавчих статей, у нарисі 1874 р. про Кременець схиляється до думки, що замок збудований тут десь під час боротьби дулібів, бужан і древлян проти аварів, хазар і норманів, що тягнулася з V до IX ст. Запозичивши з книжки Стецького легенду Окозько про герб Вукри, автор пише, що Болеслав Сміливий не зміг би здобути 1073 р. Кременецького замку, якби господар цієї твердині Мокосій не здав її королю, за що отримав від нього привілей на особливі права свого роду. Далі він переказує літописні звістки про поселення, зазначаючи, що наприкінці XIII ст. хтось із

²⁰ *Niesiecki K.* Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S. J. Powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych i wydany przez *J. N. Bobrowicza*. – Lipsk, 1842. – Т. 9. – S. 447–449.

²¹ *Корнаковский Х. Г.* Кременец и Чацкий // Волинские губернские ведомости. – 1863. – № 12.

²² *Stecki T. J.* Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. – Lwów, 1871. – Ser. 2. – S. 138–145.

Романовичів заново збудував замок, знищений русинами на вимогу хана Бурондая. Любарту Гедиміновичу Кременець перепав, на думку краєзнавця, імовірно, зразу після смерті князя Юрія Львовича. З опорою на дані польських хроністів і Густинський літопис та праці Августа Коцебу, Казимежа Стадницького, Дениса Зубрицького й деяких інших дослідників XIX ст. автор реконструює долю Кременця під час боротьби між Литвою і Польщею за Волинь. Увесь цей час, вважає він слідом за Окольським, Кременець перебував на ленних правах у руках нащадків Мокосія, аж поки один із них – Денис Мокосій – не уступив його королю Казимиру Ягайловичу. «[Н]айдіяльнішу участь у відновленні замку й зміцненні його з оглядом на нові фортифікаційні правила», пише він, узяв біскуп Януш; чимало зусиль доклали також старости Станіслав Фальчевський і Фелікс Шасний. Опис замку робиться автором за матеріалами обох ревізій середини XVI ст., кожному з яких він помилково пересуває на чотири роки пізніше. Про знищення замку козаками Сендунського оповідає за даними з книжки Стецького і деяких архівних документів²³.

Шанувальник старовини Лука Рафальський в описі своєї краєзнавчої мандрівки 1865 р., опублікованому на дев'ять років пізніше, щодо дати появи твердині на Замковій горі в Кременці обмежується тим, що на час походу Батия вона була вже досить міцною. У другій половині XIII ст., після знищення русинами на вимогу хана Бурондая цих оборонних споруд, місто перетворилося, за його припущенням, у розкидане по горах село з розвалинами фортифікацій, але в другій половині наступного століття литовці відбудували замок і він зіграв помітну роль у боротьбі з поляками за контроль над регіоном. Ревізійним описам замку 1545-го й 1552-го років в автора передують аналогічний документ 1542 р. з посиланням на згаданий вище нарис Ліпінського²⁴.

1877 р. Александер Яблоновський видав повний текст ревізійного опису українських замків 1545 р. за варшавською копією Литовської метрики XVIII ст.²⁵ Публікації пам'ятки передувала ґрунтовна стаття про Волинь у середині XVI ст., частина якої відводилася Кременецькому замку. Довірившись нарису Ліпінського, знаменитий історик помилково написав, що перед ревізією, матеріали якої він друкує, начебто була інша, проведена тою самою особою 1542 р.²⁶

²³ *Сендунський А.* Город Кременец // Волинские епархиальные ведомости. – 1874. – Ч. неофиц. – С. 417–428, 455–463, 468–469.

²⁴ *Рафальський Л.* Путешествие по Кременецкому уезду Волинской губернии в 1865 году. – Волинские епархиальные ведомости. – 1876. – Приложение. – С. 61–71.

²⁵ *Rewizya zamków ziemi wołyńskiej w połowie XVI wieku / wyd. A. Jabłonowski // Źródła dziejowe. – Warszawa, 1877. – Т. 6.*

²⁶ *Jabłonowski A.* Ziemia wołyńska w połowie XVI wieku // Źródła dziejowe. – Warszawa, 1877. – Т. 6. – S. XXXII–XXXV.

Філіп Сулімерський, магістр математики, відомий як редактор і видавець перших томів знаменитого польського «Słownika Geograficznego», у статті про Кременець, опублікованій 1884 р.²⁷, від датування замку утримується, але з повтореного тут сюжету про добровільну здачу його Мокосієм королю Болеславу Сміливому, перенесену чомусь на 1064 рік, можна зрозуміти, що в другій половині XI ст. він уже стояв. Далі йде лаконічний виклад літописних подій з історії міста. Приписавши князю Гедиміну передачу Кременця після захоплення ним Волині своєму сину (!) Юрію Наримунтовичу, автор пише, що начебто Любарт відібрав у того замок і 1366 р. віддав його польському королю Казимиру, а 1382 р. викупив разом із деякими іншими городами у воєвод наступного короля Людовіка, угорців за походженням, спровокувавши цим тривалий спір Польщі й Литви, що тягнувся аж до вирішення його 1569 р. королем Сигізмундом Августом. У статті наголошено на зусиллях біскупа Януша та старостів Фальчевського й Герцика по зміцненню замку. Характеристика споруди за ревізійним описом 1545 р., знову пересунутим на три роки назад, із посиленням на радецькі книги Кременця, доповнена даними з опису 1552 р. Ще раз переказано сюжет про розгром замку козаками Кривоноса.

Викладач Волинської духовної семінарії Николай Теодорович, автор компілятивних праць з історії Волині, у нарисі про Кременець, виданому 1890 р. окремою книжкою, пише, що замок з'явився тут десь у IX ст. зусиллями слов'ян для боротьби з варягами. Далі він переказує легенду Окольсько про герб Вукри (в інтерпретації Сендульського), літописні звістки, описи замку (перший – за публікацією археографічної комісії, а другий, помилково пересунутий на чотири роки пізніше, – за Стецьким), традиційно пояснює, що таке городні, й оповідає про знищення замку козаками²⁸. Одночасно з появою книжки Теодоровича Київська археографічна комісія ввела в науковий обіг повний текст ревізійного опису Кременецького замку 1552 р. за книгою переписів Литовської метрики²⁹, та він не взяв його до уваги ні в нарисі про Кременець у третьому томі опису церков і парафій Волинської єпархії³⁰, ані в повторному, «повністю переробленому», виданні книжки про місто³¹.

²⁷ *S[ulimierski] F.* Krzemieniec // Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1883. – Т. 4. – С. 777–778.

²⁸ *Теодорович Н. И.* Город Кременец Волинской губернии: Церковно-исторический очерк. – Почаев, 1890. – С. 6, 15–21.

²⁹ Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при киевском, подольском и волинском генерал-губернаторе. – Ч. 7. – К., 1890. – Т. 2 (далі: Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2). – С. 23–35.

³⁰ *Теодорович Н. И.* Историко-статистическое описание церквей и приходов Волинской епархии. – Почаев, 1893. – Т. 3: Уезды Кременецкий и Заславский. – С. 7–26.

³¹ *Теодорович Н. И.* История города Кременца Волинской губернии. – 2-е изд.,

Орест Левицький, багатолітній відповідальний секретар Київської археографічної комісії і добрий знавець архівних джерел з історії Волині, 1914 р. опублікував статтю про Кременецький замок у «Літературно-науковому вістнику» (під псевдонімом *Л. Орленко*). З того, що будівництво Луцького замку в середині XVI ст. приписували князю Любарту, а в Кременці не пам'ятали вже, хто зводив тут твердиню, дослідник висловлює здогад, що «Кременецький замок був далеко старіший за Луцький, і дуже правдоподібно, що його змуровано було (власне відновлено) ще в 13 ст.»; відновлення оборонних споруд, знищених на вимогу хана Бурондая, він приписує князю Мстиславу Даниловичу й датує кінцем XIII ст.; наступне зміцнення замку ставиться в заслугу віленському біскупу Янушу та королеві Боні. За ревізійними актами 1545-го й 1552-го років автор детально описує фортифікації; викладає також результати обстеження в 40-х роках XIX ст. повітовим стряпчим Сивіцьким замкової криниці. На переконання вченого, занепад твердині в Кременці зумовлювався тим, що «центральный польський уряд мало дбав про українські замки, а місцеві засоби нищились найбільше через те, що пани звичайно випрохували собі в короля замкові села, з яких раніш збиралися кошти на утримання замку в належнім стані». Городні традиційно трактуються як «прибудовані до замкової стіни дерев'яні комори, в яких місцева людність під час ворожого нападу знаходила захист і переховувала своє добро». У статті наголошено на недбалстві кременецьких старостів, унаслідок якого замок почав валитися начебто ще до початку повстання під проводом Богдана Хмельницького. Розгром споруди приписано загону Максима Кривоноса³².

На дані, запозичені з аматорських праць дослідників XIX – початку XX ст., особливо Ліпінського, Стецького, Сулімерського й Теодоровича, базованих на недосконалих рукописних копіях середньовічних описів Кременецького замку, причому навіть тоді, коли були вже наукові видання цих пам'яток, а то й на переказах їх попередниками, інколи можна натрапити в наукових та науково-популярних публікаціях сучасних авторів, в яких ідеться про цю оборонну споруду.

Із новітніх дослідників історики архітектури Леонід Крощенко й Анатолій Тюпич 1975 р. опублікували статтю про городні Кременецького замку, в якій показали, нарешті, що це «не дерев'яні будівлі типу хат і тим більше не «кам'яні кліті» [...], які стояли на землі і примикали до оборонних мурів з боку замкового двору, а бойові галереї – «обланки», широко відомі в оборонному будівництві, або ж верхні дерев'яні частини башт і

совершенно перераб. – Седлец, 1904. – С. 11–21, 30–37, 44.

³² *Орленко Л.* [Левицький О.] Кременецький замок // Літературно-науковий вістник. – 1914. – Кн. 4.

бастіонів, пристосовані для оборони та інших потреб»³³; автор цих рядків вивчив підпорядковану адміністрації замку волость³⁴ і процес формування повіту³⁵; Володимир Кравченко обнародував дослідження з історії міста й замку за даними з гродських книг Володимирського й Луцького повітів³⁶.

2. Джерела з історії замку

Найдавніші писемні свідчення про Кременець та його околиці знаходимо в Галицько-Волинському літописі XIII ст. Тут ідеться про битву князя Данила Романовича з угорським королем весною 1227 р., з якою пов'язана перша згадка про поселення³⁷, битву Данила і його брата Василя біля підніжжя Кременецьких гір з угорським королевичем Андрієм 1231 р.³⁸, зустріч кременчан з ордами Батия на початку 1241 р.³⁹, успішну оборону від орд Куремси 1254 р.⁴⁰, яку безіменний хроніст називає навіть Крем'янецькою Куремсиною раттю⁴¹, демонтаж русинами тутешніх оборонних споруд на вимогу хана Бурондая наприкінці 1259 р.⁴² та перехід попри Кременець орд хана Телебуги 1287 р.⁴³

³³ Крощенко Л. М., Тюпич А. Д. До питання про «городні» Кременецького замку // УІЖ. – 1975. – № 7. – С. 107–113.

³⁴ Собчук В. Д. Крем'янецька волость у XVI столітті: територія і поселення // Записки НТШ. – Львів, 1996. – Т. 231. – С. 380–399.

³⁵ Собчук В. Д. Формування території Кременецького повіту // Записки НТШ. – Львів, 2010. – Т. 260, вип. 2. – С. 24–53.

³⁶ Кравченко В. Книги гродських судів Володимира і Луцька до історії Кременця та його замку // Релігія і церква в історії Волині: Зб. наук. пр. – Кременець, 2007. – С. 40–46.

³⁷ Галицько-Волинський літопис... – С. 88 («Оттуду же поїде король к Теревовлю и взя Теревовль, поїде к Тихомлю и взя Тихомль; оттуду же прїїде къ Кремьянцю и бияя подъ Кремьянцемъ, и много угоръ избиша и раниша»). Міркування про дату події див.: там само. – С. 196.

³⁸ Там само. – С. 96.

³⁹ Там само. – С. 102 («И прїїде къ Каменцю, Изяславию, взять я; видѣвъ же Кремьянець и градъ Даниловъ, яко не възможно прїати ему, отиде отъ нихъ; и прїїде к Володимерю, и взя и копїемъ и изби и не щадя, тако же и градъ Галичь, и ины грады многы, имъ же нѣсть числа»).

⁴⁰ Там само. – С. 117 («По томъ же Куремьса прїїде къ Кремьянцю и воева около Кремьянця; Андрѣеви [воевода, який очолював оборону города – СВД] же надвое будущю овогда възывающюся: «Король есмь», овогда же «татарьскимъ» – дръжашю неправду въ сердци, Богъ предасть и въ руцѣ ихъ; оному же рекшо: «Батыева грамота у мене естъ», онѣмъ же болма възьярившимся на нь, и убїенъ бысть и сердце его вырезаша, и не успѣвшє ничто у Кремьянца воротишася въ станы своа»).

⁴¹ Там само. – С. 120.

⁴² Там само. – С. 124 («Левъ розмета Даниловъ и Стожєкъ, оттолѣ же посла Львовъ розметати, а Василко послалъ Кремьянець розмета и Луцєскъ»).

⁴³ Там само. – С. 139 («Прїїшедшо же ему к Горини, и срєте и Мьстиславъ [луцький

Польський хроніст Ян із Чарнкова проливає світло на Кременець під час боротьби за спадщину Романовичів⁴⁴. Литовські літописи повідомляють про перебування тут у в'язниці князя Свидригайла, яке завершилося 1418 р. його втечею⁴⁵. Французький мемуарист Жільбер де Лянуа згадує про прийом великим князем литовським Вітовтом іноземних послів⁴⁶.

Литовсько-польські договори 1352 й 1366 рр.⁴⁷ та угода Вітовта 1392 р. з князем Скиргайлом⁴⁸ теж містять дані про Кременець і підпорядковану йому округу під час утвердження Гедиміновичів на Волині, а присяжні листи князя Федька Несвідського 1434–1435 рр. на вірність короні Польського королівства⁴⁹ та листування Свидригайла з Тевтонським орденом⁵⁰ – у роки династичної війни у Великому князівстві Литовському.

В актах, що стосуються поземельних відносин на півдні Волині, та замкових і городських книгах повітових центрів Волині теж можна натрапити на матеріали, дотичні до історії замку⁵¹.

Найдавніше джерело описово-статистичного характеру – інвентар початку 80-х рр. XV ст., складений у зв'язку з призначенням нового намісника. Цей документ містить дані про вогнепальну зброю і боєприпаси, невільну челядь, доходи, підпорядковану городу сільську округу тощо⁵².

князь, син Данила Романовича – *СВД*) с питіємъ и съ дары; и пойдѣ отголь мимо Кремянець к Перемилю, и ту и стрѣте Вьлодимерь князь [володимирський князь, син Василька Романовича – *СВД*] с питіємъ и съ дары на Лепѣ; и по семь угони и Левь князь [галицький князь, син Данила Романовича – *СВД*] к Бужковичемъ с питіємъ и съ дарьмъ).

⁴⁴ *Czarnkow Joannis de. Chronicon Polonorum // Pomniki dziejowe Polski / wyd. A. Bielowski. – Warszawa, 1961. – Т. 2. – S. 722.*

⁴⁵ Супрасльська летопись // Полное собрание русских летописей. – М., 1980. – Т. 35. – С. 56.

⁴⁶ *Lannoy Ghillebert de. Oeuvres de Ghillebert de Lannoy, voyageur, diplomate et moraliste / recueillies et publiées par Ch. Potvin; avec des notes géographiques et une carte, par J.-C. Houzeau. – Louvain, 1878. – P. 55.*

⁴⁷ Грамоти XIV ст. / упор., вступна ст., комент. і словн.-покажч. *М. М. Пеуцак. – К., 1974. – С. 29–32, 38–39; Довнар-Запольский М. В. Из истории литовско-польской борьбы за Вольнь: (Договоры 1366 г.). – К., 1896. – С. 3–4, прим. 3; те саме див.: *Radziwiński Z. L. Monografia xx. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta-Fedora Olgerdowicza х. Ratneńskiego. – Lwów, 1906. – Т. 1 – S. 56.**

⁴⁸ *Codex epistolaris saeculi decimi quinti. – Kraków, 1876. – [Т. 1: 1384–1492]: ex antiquis libris formularum, corpore Naruszeviciano, autographis archivistiche plurimis collectus opera A. Sokolowski, J. Szujski. – Pars 1: Ab anno 1384 ad annum 1444 / cura A. Sokolowski. – (Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. – Т. 2). – P. 17–18.*

⁴⁹ *Розов В. Українські грамоти. – К., 1928. – Т. 1: XIV в. і перша половина XV в. – С. 129–133.*

⁵⁰ *Коцебу А. Свидригайло, великий князь литовский, или Дополнение к историям литовской, российской, польской и прусской / пер. с нем. – СПб., 1835. – С. 223.*

⁵¹ *Кравченко В. Книги городських судів Володимира і Луцька....*

⁵² *Українські грамоти XV ст. / Підгот. тексту, вступ. ст. і комент. В. М. Ру-*

Найінформативнішими джерелами з історії Кременецького замку є ревізійні описи 1545 й 1552 рр. та інвентар 1548 р.

1545 р. ревізію проводив дяк Лев Патей. Отримавши після завершення роботи в Луцьку розпорядження монарха їхати в Кременець, він направив тутешньому старості Щасному Герцику повідомлення з вимогою підготуватися до ревізії і зібрати всіх землевласників, а той розіслав по повіту відповідні листи. Прибувши у вівторок 21 липня, на другий день після свята Іллі, на місце й не заставши нікого, ревізор направив «ещо свои листы на чотыри стороны на вес повесть, жебы они того еханья своего не омешкивали», і почекав ще тиждень, та князі й шляхта не поспішали. Дехто прислав, правда, слуг із повідомленням, начебто не отримав листа й нічого не знав, і проханням перенести «тое зъехане» на пізніший час. На підтвердження своїх дій староста поставив гінців, що розвозили його листи. На питання ревізора про відстань від замку до маєтків ті відповіли, що до найдалшого з них не більше дев'яти миль (бл. 70 км)⁵³. Побачивши, «ижь они умыслне тую недбалость з себе оказывают [...] а найдуть себе непотребныи причины», Патей вирішив не чекати, поки всі зберуться, і приступив до роботи⁵⁴. У першу чергу він склав списки осіб, які з'явилися на ревізію і які знехтували нею. У другому з них опинилися навіть кременецькі судді Гнівош Словицький і Семен Цата. Кременецький городничий Андрій Курнівський, з'явившись першого дня, поїхав і не повернувся, не надавши навіть «реистров sprawy своее», хоча Патей кілька раз посилав за ним. Покінчивши з переписом присутніх, ревізор почав розпитувати їх «наперед о будованьи замку и мостов здешних, как ся с початку sprawy своее захываесть и хто бы повинень што робити». «И они што могли набольшеи ведати, – пише він, – то мне повелили, бо на которых старыхъ головахъ венцеи памети и ведомости залежало [...], тыи не были. Я теж што-мь могъ достаточней выведати, – то есмо в сем реистре моем водле их повести описаль»⁵⁵. Отже, все, що потрапило в опис, походило з візуального ознайомлення Патея із замком та зі слів осіб, які з'явилися на ревізію.

1548 р. на деякий час уряд кременецького старости зайняв шляхтич Іван Боговитинович⁵⁶. У зв'язку з його призначенням за розпорядженням королеви Бони кобринський староста Станіслав Фальчевський, який старостував раніше в Кременці й добре знав стан справ⁵⁷, провів ретельну

санівського. – К., 1965. – С. 41–42.

⁵³ Литовська миля дорівнювала 7,798 км (Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі. – Мн., 1989. – С. 502).

⁵⁴ Литовська Метрика. – К., 2005. – Кн. 561: Ревізії українських замків 1545 року / підгот. В. Кравченко (далі: ЛМ. – Кн. 561). – С. 193.

⁵⁵ Там само. – С. 194.

⁵⁶ Собчук В. Д. Крем'янецька волость... – С. 386, прим. 33.

⁵⁷ Там само.

інвентаризацію староства й міста. Результати її відображені у двох актах, що неначе зливаються в один документ; перший із них датований 27 вересня, а другий – 1 жовтня. Документи завізовані писарем скарбу Великого князівства Яном Ісайковським, але, судячи з обсягу роботи, їх складала кілька осіб, які мали, до того ж, попередні матеріали описово-статистичного характеру. В інвентарях описано замок, його озброєння, запаси провіанту, а також фільварки, села, млини, населення міста й передмість⁵⁸.

1552 р., під час старостування Петра Семашка, здійснили повторну ревізію замку та належної йому сільської округи. Відповідний документ, обставини появи якого та укладачі невідомі, містить опис споруди, її озброєння, доходів і витрат замкового уряду та узагальнену характеристику сіл волості⁵⁹.

Археологічні дослідження на території замку започаткував згаданий вище повітовий стряпчий Сивицький, який улітку 1844 р. за дорученням київського генерал-губернатора Бібікова розкопав у башті, що нависає над містом, підвали та обстежив криницю, але від його робіт залишився тільки короткий рапорт⁶⁰. Результати розкопок, які 1946-го, а потім, здається, 1949-го років проводив археолог-аматор Михайло Островський, у науковий обіг не введені. Матеріали значно ширших за обсягом археологічних досліджень архітектора Євгенії Пламеницької, започаткованих 1972 р., теж не опубліковані⁶¹.

3. Оборонні споруди літописного Кременця

Повідомлення Галицько-Волинського літопису про фортифікації Кременця XIII ст. (у третій, четвертій і п'ятій із наведених вище згадок) дуже лаконічні, відтак дослідники розходяться в думках щодо матеріалу, з якого їх будували. Олександр Андріяшев висловив наприкінці XIX ст. здогад, що ці споруди були з дерева; «у противному разі, – читаємо в його праці, – їх важко було б так швидко знищити, як це зробив Василько при погромі Бурондая»⁶². Сучасний дослідник Микола Котляр у праці про Гали-

⁵⁸ *Атаманенко В.* Інвентар Кременецького староства 1548 року // Наукові записки / Національний ун-т «Острозька академія»; сер. Історичні науки. – Острог, 2007. – Вип. 8. – С. 10–36.

⁵⁹ Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 23–35.

⁶⁰ Рапорт кременецького повітового стряпчого... – С. 147–149.

⁶¹ Матеріали Островського нині у фондах Кременецького краєзнавчого музею. Речові матеріали досліджень Пламеницької кілька років тому передані Кременецько-Почаївському державному історико-архітектурному заповіднику, але без польової документації, яка, імовірно, втрачена.

⁶² *Андріяшев А. М.* Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия. – К., 1888. – С. 61.

цько-Волинську Русь, опублікованій у середині 80-х років ХХ ст., на основі повідомлення літопису про події 1227 р. писав, що «за могутністю своїх укріплень Кременець перевершував і давній Теревовль, і споруджений у середині ХІІ ст. Тихомль»⁶³, і допустив можливість існування тут кам'яних стін⁶⁴, а в коментарі до Галицько-Волинського літопису в академічному виданні пам'ятки вже однозначно стверджує, що Кременець мав «кам'яні стіни (а не земляні вали, що звичайно захищали давньоруські міста)»⁶⁵. «На те, що стіни й башти Крем'янця були збудовані з каменю (так само, як і сусіднього м. Данилова), – пише дослідник, – побіжно вказує одне місце в Літописці Данила Галицького», під яким мається на увазі повідомлення про відмову Батия здобувати город. Кременець, на думку вченого, був однією з «першокласних фортець з могутніми кам'яними стінами та баштами», збудованих Данилом Романовичем у 20–30-х роках ХІІІ ст.⁶⁶ Те, що город знаходився на високій горі з надзвичайно стрімкими схилами, яка й без мурів була неприступною для монгольських військ, особливо взимку, і здобуття його, зрештою, не так уже й важило для Батия, залишено поза увагою; до того ж, у сусідньому з Кременцем городі Данилів, що теж не піддався ординцям, як показали археологічні дослідження, мурованих стін не було⁶⁷.

Відомий спеціаліст з історії оборонної архітектури середньовічної Русі Павел Раппопорт на початку 50-х рр. минулого століття дійшов висновку, що в 40-х роках ХІІІ ст. в Галицько-Волинській Русі починається масове будівництво багатоярусних кам'яних башт⁶⁸. Розвиваючи тезу попередника, Анатолій Кирпичников писав, що ці споруди, доходючи подекуди до 30-ти метрів висоти, забезпечували блокування захисниками города підходів до воріт і були вузлами далекобійної оборони⁶⁹. Сучасний дослідник Олександр Майоров схильний бачити в цих т. зв. баштах волинського типу не оборонні, а сакральні будівлі, поява яких зумовлювалася, на його думку, поширенням запозиченого з Візантії культу св. Даниїла Стовпника⁷⁰. Можливо, що в Кременці теж була подібна споруда. В описах

⁶³ Котляр М. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – К., 1985. – С. 152.

⁶⁴ Там же. – С. 153.

⁶⁵ Галицько-Волинський літопис... – С. 240.

⁶⁶ Там само. – С. 334.

⁶⁷ Раппопорт П. А. Данилов // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии. – М., 1971. – Вып. 125. – С. 82–85.

⁶⁸ Раппопорт П. А. Волынские башни // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1952. – № 31. – С. 215–219.

⁶⁹ Кирпичников А. Н. Военное дело на Руси в XIII–XV вв. – Л., 1976. – С. 61.

⁷⁰ Майоров О. Галицько-волинський князь Роман Мстиславич. Володар, воїн, дипломат. – Біла Церква, 2011. – Т. 2. – С. 515–543.

Кременецького замку 1545-го й 1552-го років згадується старовинна башта під архаїчною вже тоді назвою *Черлена вежа*, що прикривала його з найдоступнішого боку (див. далі)⁷¹.

Базою для відповіді на питання про характер оборонних споруд літописного Кременця могли б стати згадані вище розкопки, якби вони були доведені до кінця, з належним камеральним опрацюванням та публікацією матеріалів. Писемні джерела, якщо не впадати в надінтепретацію їх, дають підстави не більше, ніж на припущення.

4. Город литовських князів

Після згадки 1287 р. Кременець зникає з поля нашого зору й виринає аж у середині XIV ст., під час боротьби між Великим князівством Литовським і Польським та Угорським королівствами за спадщину Романовичів. За польсько-литовським договором 1352 р. про перемир'я поселення та його округу отримав (під подвійним верховенством – «от князий литовськихъ и от короля») внук Гедиміна князь Юрій Наримунтович, але без права зводити оборонні споруди⁷². Фраза «а города не рубити», яка означала цю заборону, а точніше, ужите в ній слово *рубити* дає підстави думати, що тутешні будівлі, принаймні більшість їх, робилися з дерева. Мури могли бути хіба що окремими елементами системи фортифікацій.

За договором 1366 р. Кременець відійшов польському королю Казимиру III⁷³. За Людовіка Анжуйського, угорського короля, який кільканадцять років займав і польський трон (1370–1382), тут з'явилася угорська зала на чолі з воєводою⁷⁴. Восени 1382 р. город повернувся до Любарта Гедиміновича⁷⁵. Після смерті володаря Волині деякий час Луцькою землею (і Кременцем як її складовою) відав, очевидно, його син Федот / Федір, а після переміщення останнього восени 1386 р. Ягайлом у Володимир – луцький намісник короля⁷⁶. За угодою, укладеною влітку 1392 р.

⁷¹ Принагідно зазначимо, що на вершині гори Трійця, де був літописний город Данилів, до наших днів зберігся старовинний храм, середня частина якого, квадратна в плані, теж первісно могла бути баштою.

⁷² Грамоти XIV ст. ... – С. 29–32.

⁷³ *Довнар-Запольский М. В.* Из истории литовско-польской борьбы... – С. 3–4, прим. 3.

⁷⁴ *Dąbrowski J.* Ostatnie lata Ludwika Wielkiego. 1370–1382. – Kraków, 1918. – S. 310–313.

⁷⁵ *Czarnkow Joannis de.* Chronicon Polonorum... – Т. 2. – Р. 722; *Tegowski J.* Wydarzenia na Rusi w drugiej połowie 1382 roku // *Cracovia Polonia Europa: Studia z dziejów średniowiecza ofiarowane Jerzemu Wyrozumskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej.* – Kraków, 1995. – S. 301–305.

⁷⁶ *Halecki O.* Dzieje Unii Jagiellońskiej. – Kraków, 1919. – Т. 1. – S. 124–125, 128.

на зустрічі в Острові, Ягайло віддав Луцьку землю двоюрідному брату Вітовту Кейстутовичу⁷⁷. 6 грудня 1392 р. Вітовт відступив Кременець та сусідній із ним Стіжок брату короля Скиргайлу⁷⁸, а коли той наприкінці 1394 р. помер⁷⁹, забрав, очевидно, обидва городи назад.

На початку XV ст. Вітовт бував у Кременці зі своїм двором. 1421 р. в присутності поважного татарина, князів, княгинь і рицарів він приймав тут посла Англії і Франції француза Жільбера де Лянуа та делегації Великого Новгороду й Пскова⁸⁰. 1424 р. псковичі знову зустрічалися з великим князем литовським у цьому волинському городі⁸¹. Тривалий час під охороною німця Конрада Франкенберга монарх тримав у Кременці свого затятого суперника Свидригайла, і саме звідси великодньої п'ятниці 1418 р. той вирвався на волю⁸².

Восени 1434 р., під час війни між Польським королівством і тою частиною Великого князівства Литовського, яка після розколу 1432 р. залишилася зі Свидригайлом (1430–1438), князь Федько Несвідський віддав Кременець, підпорядкований йому як старості, полякам⁸³, але навесні 1436 р. колишній сюзерен повернув собі город⁸⁴. Під час існування на Волині окремого князівства на чолі з цим литовським династом (1442–1452) Кременець залишився під контролем віленського двору⁸⁵.

Судячи з перебігу подій військово-політичного характеру середини й другої половини XIV та першої половини наступного століть, будівництво мурованого города почалося в Кременці, скоріше за все, за Казимира III

⁷⁷ *Fijatek J.* Biskupstwa wołyńskie Polski i Litwy w swoich początkach (w. XIV/XV) // Sprawozdania z czynności i posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie. – Т. 16. – № 4. – Квіецієн 1911. – С. 18–20; *Halecki O.* Dzieje Unii Jagiellońskiej... – Т. 1. – С. 137–138.

⁷⁸ Skarbiec diplomatów papieżkich, cesarskich, królewskich, książęcych; uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów / zebrał i w treści opisał *I. Daniłowicz*. – Wilno, 1860. – Т. 1. – С. 296.

⁷⁹ *Tęgowski J.* Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów. – Poznań; Wrocław, 1999. – С. 103.

⁸⁰ *Lannoy Ghillebert de.* Oeuvres... – Р. 55. Переклад фрагмента на російську мову див.: *Брун Ф.* Путешествия и посольства господина Гильберта де Ланнуа, кавалера золотого руна, владельца Санта, Виллерваля, Тронниена, Бомона, в 1399–1500 годах // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1853. – Т. 3. – С. 435. Поселення, в яке мемуарист їздив зі Львова на зустріч із Вітовтом, він називає *Kamienich*, але тут ідеться про Кременець.

⁸¹ *Экземплярский А. В.* Великие и удельные князья Северной Руси в татарский период, с 1238 по 1505 г.: Биографические очерки по первоисточникам и главнейшим пособиям. – СПб., 1889. – Т. 1. – С. 413.

⁸² Супрасльська летопись... – С. 56.

⁸³ *Розов В.* Українські грамоти... – Т. 1. – С. 129–133.

⁸⁴ *Коцебу А.* Свидригайло, великий князь литовский... – С. 223.

⁸⁵ *Halecki O.* Dzieje Unii Jagiellońskiej... – Т. 1. – С. 55–58.

після згаданого вище договору 1366 р., за Людовіка Анжуйського, можливо, продовжилося, а за Вітовта споруда перетворилася в один із найгодовніших опорних пунктів його влади над Правобережною Україною.

Роботи по будівництву оборонних споруд (а також мостів і доріг) та догляду за ними, відомі з писемних джерел під назвою *городовое дело*, споконвіків становили обов'язок навколишнього населення. Литовський Статут 1529 р. залишив у силі «здавна звычайные обычаи [...] мосты старые поправляти и новые на старых местех будовати, замки старые поправляти и там же на tych старых местех дельницы свои знову будовати [...]»⁸⁶. Надання монархами землі з підданими, які на ній сиділи, приватним особам супроводжувалося перекладанням на цих останніх відповідальності за городові роботи. Якщо землевласник набував цілу волость із відповідним городом-замком, її мешканці мали підтримувати ті самі фортифікації, а якщо до цього комплексу маєтків додавалися потім нові поселення, на жителях яких лежав тягар робіт на державний замок, він здебільшого залишався на них. Саме тому, як побачимо далі, у Кременецькому замку були городні, які обслуговувалися деякими селами князів Збарзьких і Вишневецьких та Острозьких і Жаславських, що становили всього лиш часточку їхніх володінь, а піддані інших маєтків цих аристократичних кланів мали підтримувати в належному стані їхні приватні замки.

Показовим у цьому відношенні є випадок, викладений у листі Сигізмунда I 1535 р. Кузьмі Жаславському в справі городової і мостової повинностей останнього. Зі слів князя в документі йдеться про те, що «от давных часов, за дѣда и отца его [князів Юрія Острозького / Жаславського та Івана Жаславського – *СВД*], люди имени его Жеславского замку нашего Луцкого не робливали и мосту не мостивали, нижли дей дедь его погневал ся был зъ братом своимъ, княземъ Иваном Острозким, гдеж дей он за таковымъ своимъ гневомъ мусил в тотъ часъ людми своими замокъ нашъ Луцкий робити и мость мостити», а потім на клопотання батька Кузьми Івановича великий князь Олександр (1492–1508) звільнив його від цього обов'язку «и велель ему свой замокъ отчизный Жеславль робити и оправовати водле стародавнего обычая»⁸⁷.

Вали і стіни городів-замків ділилися на фрагменти, які називалися городнями, і кожна з них закріплювалася за одним чи кількома поселеннями. У дерев'яно-земляних замках городові роботи включали, очевидно, насипання валів і будівництво стін та догляд за ними, а в

⁸⁶ Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова – Одеса, 2002. – (Статути Великого князівства Литовського. – Т. 1). – Розд. 1, арт. 22.

⁸⁷ Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie. – Lwów, 1890. – Т. 4: 1535–1547 / wyd. przez B. Gorczaka (далі: AS. – Т. 4). – S. 16

кам'яних, як у Кременці, вони зводилися до спорудження й ремонту розташованих уздовж мурів дерев'яних хідників (виходи на поміст, сам поміст і його накриття). Мости, які входили в систему фортифікацій, теж ділилися на городні, які закріплювалися за окремими поселеннями чи групами їх.

У зв'язку з переходом поселень у приватні руки і наступним перерозподілом землеволодіння, а також запусінням Південної Волині, зумовленим наскоками татар, на кінець 20-х років XVI ст. в роботах на користь Кременецького замку настав хаос. Та наприкінці 1529 р. Сигізмунд I віддав Кременець і приміські села Підлісці й Жолоб, які залишилися від великого в минулому домену монарха, своєму позашлюбному сину віленському біскупу Янушу⁸⁸. Останній упорядкував городову й мостову повинності тутешніх землевласників, оновив (значною мірою власним коштом) запущені оборонні споруди, забезпечив замок зброєю і боеприпасами і в результаті за кілька літ привів його в належний стан. На згадки про біскупа часто натрапляємо в ревізійних описах 1545 й 1552 років та інвентарі 1548 р. На початку 1536 р. у зв'язку з призначенням на Познанську кафедру й переїздом у Польське королівство Януш повернув надані йому володіння, 4 квітня того самого року монарх передав їх королеві Боні⁸⁹, а після виїзду тої 1556 р. в Італію вони відійшли до т. зв. «столових маєтків» Сигізмунда Августа.

Нагляд за будівництвом замків і підтримкою їх у належному стані здійснювали старости, намісники й державці⁹⁰. За господарювання Бони в Кременці старостували луцький ключник Дахно Васильович (1536–1538), якийсь Грабинський (1538), Станіслав Фальчевський (1538–1543), Щасний Герцик (1543–1548), Іван Боговитинович (1548) і Петро Семашко (1549–1560)⁹¹. Найбільше зусиль до розбудови замку і його господарства, за даними писемних джерел, доклав Фальчевський.

Безпосередньо фортифікаційними роботами відали спеціальні урядники, яких називали городничими й мостовничими. У Кременці за стан замку й мостів відповідала особа, яка займала об'єднаний уряд город-

⁸⁸ Kolankowski L. Zygmunt August, wielki książę Litwy do roku 1548. – Lwów, 1913. – S. 191, przyp. 6

⁸⁹ AS. – Т. 4. – S. 24–26

⁹⁰ Lietuvos Metrika. – Vilnius, 1998. – Kn. Nr. 3: (1440–1498): Užrašymų kn. 3 / parengė L. Anuzyte ir A. Baliulis. – P. 28 (лист Казимира полоцькому наміснику, 1460 або 1475)

⁹¹ Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy / Pod red. A. Gąsiorowskiego. – Kórnik, 2007. – Т. 3: Ziemie ruskie. – Zesz. 5: Urzędnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku. Spisy / Oprac. M. Wolski. – S. 62–63. Про Грабинського див.: Российский государственный архив древних актов, ф. 389 (Литовская метрика), оп. 1, кн. 20, л. 218–219 об.

ничого, мостовничого й військового. Наприкінці 40-х років XVI ст. Бона запровадила тут посаду бургграфа, після чого «городнича» й «мостовнича» функції вказаного вище урядника звелися нанівець

Завдання города-замку полягало не тільки в захисті місцевого населення, і в першу чергу його верхівки, від татар, напади яких з кінця XV ст. відчутно впливали на демографічне обличчя Південної Волині, а в разі потреби і від проявів соціального протесту. Споруда репрезентувала також владу монарха над регіоном, адже саме звідси намісники-старости правили від його імені підпорядкованим їм повітом і саме тут засідали суди – спочатку повітовий, а після реформ середини 60-х років XVI ст. – земський і гродський. Тут зберігалися актові книги, знаходилася в'язниця для шляхти тощо. Під час земських років замок перетворювався в епіцентр громадського життя повіту.

5. Загальна характеристика замку

Середньовічне місто Кременець лежало в глибокій долині довжиною кілька кілометрів, спрямованій із південного сходу на північний захід, яка сформувалася в процесі тривалої ерозії краю Подільського плато, що нависає над рівниною Малого Полісся. Відгалужені від неї бічні долини ділять її схили – східний крутий, а західний значно пологіший – на окремі гори. У доісторичному минулому ці підвищення зливалися в суцільне плоскогір'я, яке з часом було розчленоване проточними водами на окремі частини. Одну з таких видовжених мисоподібних гір, відому серед місцевого населення під назвами Замкова й Бона, а точніше – розширену площадку на її кінці площею близько 0,75 га, відтять глибоким перекопом від вузького довгого хребта, що сполучає її з материком, якраз і займають оборонні споруди, що є об'єктом нашого дослідження. Щоб потрапити до города-замку, треба було піднятися з дна долини, з міста, звивистим узвозом наверх, пройти по згаданому хребту, подолати два мости й проникнути, нарешті, через браму.

Завдяки висоті⁹² й стрімкості Замкова гора була практично неприступною. Ревізори, які 1552 р. описували розташовані на ній фортифікації, зазначали: «На гору Замьковую з долу до стени нигде з лука дострелити не може»⁹³. Правда, зводити ці споруди, підтримувати в належному стані, добудовувати чи перебудовувати теж було нелегко. «А

⁹² Абсолютна висота гори становить 397, а відносна – 105 м.

⁹³ Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 26.

наболеи выскоць горы имь большеи долегаеть», – писав дяк Лев Патеї зі слів осіб, присутніх на ревізії 1545 р.⁹⁴

За описом Патея, замок мав три вежі (над ворітьми, Черлену та над новим домом), 25 дерев'яних городень, які князі й зем'яни робили на мурі, та 8 городень, поки-що не зароблених⁹⁵, а 1552 р. ревізори нарахували «вежь две, а брона⁹⁶ третя; а городень тридцать чотыри»⁹⁷. За другим із цих описів, довжина споруди становила 173,5, а ширина – 33 сажні⁹⁸ (відповідно 338 і 64,3 м).

6. Споруди поза мурами замку

Замкова шия. Хребет, яким добиралися до розташованого на кінці мису замку, у старовинних історичних джерелах інколи фігурує під назвою Замкова шия. За описом 1552 р., «шии тое, што передь мостомь⁹⁹, отькуль лацнейший приступь ку замьку могло бы быти, або зашаньцованье дель, тое шии вдольжь сто семъдесять 6 сажонь, а въ шириню тое шии 4 сажњи¹⁰⁰, а инъде меншей; на тую шию одень уездъ с конца»¹⁰¹.

Перекоп. Наприкінці шиї, перед самим замком, за описом 1552 р., був рів глибиною 5 сажнів (9,74 м), який позначається також словом перекоп¹⁰².

Замкові мости. 1545 р. в першу чергу увагу ревізора привернули два мости, «которыми до замку ездять»¹⁰³. Один із них, «менший», за словами присутніх, здавна мали підтримувати в належному стані кременецькі міщани. Про стан цієї споруди в акті зазначено, що вона може ще стояти¹⁰⁴.

За другий міст, «більший», довжиною 44, а шириною 3 сажні (85,75 та 5,85 м), перекинутий через перекоп до шиї¹⁰⁵, відповідали тутешні

⁹⁴ ЛМ. – Кн. 561. – С. 196–197.

⁹⁵ Там само. – С. 200.

⁹⁶ Староукраїнське слово *бронa* означає *брама, ворота* (Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Львів, 1996. – Вип. 3. – С. 75).

⁹⁷ Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 25.

⁹⁸ Там же. – С. 26.

⁹⁹ У тексті помилково: *местомь*.

¹⁰⁰ Литовський сажень дорівнював 194,88 см (див.: Статут Вялікага княства... – С. 524). Отже довжина шиї становила 342 м, а ширина – 8 м.

¹⁰¹ Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 26.

¹⁰² Там же. – С. 26, 28.

¹⁰³ ЛМ. – Кн. 561. – С. 195.

¹⁰⁴ Там само.

¹⁰⁵ Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 26.

землевласники, князі і шляхта¹⁰⁶. Ця споруда була поділена на 16 городень, за кожною з яких відповідали, як правило, по кілька сіл:

1-ша городня – маєтки Грицька Товмача (Борок), Павла Лудвицького (Людвищі), Івана Жабокрицького (Підлужечно), мешканцям яких раніше допомагали також села Шипинці й Олипеси (на момент ревізії їх держали Боговитиновичі) та лепесівчани (мешканці села Лепесівка) з волості Кременецького замку, але тепер вони відмовлялися від цієї роботи;

2-га городня – маєток Сидора й Дашка Дедеркалів та їхніх братів (Дедеркали);

3-тя – 7-ма городні – за ці «пять городень велми лихихъ» ревізор не міг точно допитатися, хто їх робить, бо як йому оповідали, раніше не було тут моста, а біскуп Януш, «коли гору ламал для розширення валу», розпорядився забудувати це місце своїм коштом і закріпив нові городні за Кузьминською волостю князів Острозьких, переважна більшість якої на момент ревізії тимчасово перебувала в руках королеви Бони, а також за маєтками Двірець, Білогородка, Сенютки, Тернівка й Булижинці, які раніше належали до Кременця, а потім були вислужені князем Жаславським, маєтками Студенка, Птиче, Обгів, Білогородка, Костенець і Мокре, вислуженими у великих князів Олександра й Сигізмунда I князем Костянтином Івановичем Острозьким, селами Паньківці, В'язовець, Норилів, Дрибова, Дідківці й Шелвів, придбаними вдовою Іллі Острозького княгинею Беатою з Костельця в кременецьких зем'ян Денисовичів, маєтком княгині Збараської Ожигівці з низкою присілків, набутим її чоловіком Андрієм від кременецького зем'янина Семена Цати, і селами Городище й Колищинці зем'янина Лабунського, та власники всіх цих маєтків відмовлялися робити вказані городні силами своїх підданих;

8-ма городня – маєтки Яцька Денисовича та Богдана й Гнівоша Лідихівських (Лідихів) і Гаврила й Михна Лосятинських (Лосятин);

9-та городня – маєтки князя Дмитрія Вишневецького (Кушлин¹⁰⁷, Підгайці й Окнини) та зем'янина Івана Болбаса (Ростоки й Поріччя); на переконання присутніх, князь Вишневецький мав відповідати за цю городню також із маєтків Тараж, Крутнів і Лопушно, але з цих володінь не хотів її робити;

10-та городня – маєтки Санка Андрузького та його братів (Андруга), Васька Микитовича (друга Андруга), Михна Лосятинського (Башківці) й Боговитиновичів (Обич);

¹⁰⁶ ЛМ. – Кн. 561. – С. 195.

¹⁰⁷ У тексті помилково: *Кушини*.

11-та городня – маетки Івашка Бережецького і його братів (Бережці), Гаврила і Єрофія Гостських (Почаїв) та Панка Минковича і його братів (Минківці);

12-та городня – мала й порожня, яку біскуп Януш велів свого часу заробити, але ніхто із зем'ян не взявся за неї;

13-та городня – маетки Грицька Сенютича (Ляхівці), Федора Корницького і його братів (Корниця) та Василя Єрмолинського і його братів (Семенів, Гулівці¹⁰⁸ й інші села);

14-та городня – маетки Петра Денисковича (Матвіївці й Піщатиці), Андрія Кунівського (Татаринці і Єсківці) та вдови Іллі Острозького (В'язовець¹⁰⁹, Норилово, Дрибова, Дідківці й Шельвів), які відмовлялися від роботи;

15-та городня – маетки Семена Цати і його «потужников» (Ридомль і Борщівка);

16-та городня – маетки Войни й Івана Богушовичів (Шумськ із присілками й Пігаси) та князя Івана Масальського-Мунчі (Оношківці)¹¹⁰.

«Тоть мость весь роблень есть вяземъ на столъпы, которого потреба поправовати, а наболеи исподу, с фундаменъту, бо ещо, поправивши, можетъ постояти», – зазначав Патей¹¹¹. А якби була воля й поміч великого князя, пише він далі, то князі й шляхта радо пішли б на сплату певної суми грошей, «ижъ бы оныи мость змурованъ был навечисто, нижли не на томъ мествъцу, где тепер мость стоить, але в Черленую вежу, где первъеи въездъ и ворота до замку бывали. И знаки¹¹² того суть, бо тое вежи латьеи приидеть яко оборону мосту, такъ и шии горовой, што к мосту пришла, чинити. И меньшимъ коштомъ може то, такъ тежъ и ближеи приидеть справити и въездъ простеишии до замьку будетъ. А теперешнии мость тогды есть криво роблень и трудный въездъ до замьку». Якби збудувати мурований міст і на місці дерев'яного, говорили повітники ревізору, то теж було б краще, «бо о дерево з великою трудністю приходить, ижъ такового великого а мощного дерева близко замьку нигде нет, олижъ в шести и в осми милях¹¹³ небожчикъ княз бискупъ дерево бралъ. А наболеи высокость горы имъ большеи долегаеть»¹¹⁴. Городничий¹¹⁵, на думку присутніх, не зміг би справитися з цією

¹⁰⁸ У тексті помилково: *Гулівка*.

¹⁰⁹ У тексті: *Везівці*.

¹¹⁰ ЛМ. – Кн. 561. – С. 195–196.

¹¹¹ *Там само*. – С. 196.

¹¹² У тексті помилково: *з нами*.

¹¹³ 46,8 та 62,4 км.

¹¹⁴ ЛМ. – Кн. 561. – С. 196–197.

¹¹⁵ На момент ревізії уряд займав Андрій Кунівський (*там само*. – С. 194)

роботою; для неї потрібен окремих дворянин великого князя, «которые бы моцонъ былъ не только тыхъ меньшихъ особъ, але и старъшихъ князеи, которые с тое работы выламуются, моцно привернути и грабити, а у свевольныхъ и противныхъ в ѱименя увязыватися»¹¹⁶.

За інвентарем 1548 р., замковий міст уже дуже поганий, так що вкарай потрібно було будувати з дерева чи з каменю новий¹¹⁷.

В описі 1552 р. стан обох мостів залишено поза увагою.

Городня на башті перед замком. За мостом, уже перед самим замком, на час ревізії 1545 р. була велика городня, з якої «въездъ в замокъ на узводъ». Спочатку ця споруда, за яку раніше відповідали Гнівош Словицький із маєтків Камениця й Туриковичі та інших сіл і зем'яни Андрузькі з маєтку Лішня та деякі їхні «потужники», «простымъ обычаемъ была роблена на вези, а князь бискупъ большую роботу вчиниль и на бакшьте поставиль». За Януша в башті «драби¹¹⁸ мешкивали и мша¹¹⁹ там бывала, а тепер вельми вже сказалася». Біскуп переробив городню власним коштом, а вказані вище землевласники тепер відмовлялися від догляду за нею¹²⁰.

Башта під замком. Зі слів присутніх під час ревізії 1545 р. Патеї записав, що для надійної оборони замку й міста біскуп Януш хотів зробити за замком, на тій же горі, близько самої стіни, ще одну «бакшту», для якої підготував уже навіть місце, вибивши для цього чимало гори, так що залишилося тільки закласти фундамент і мурувати. З цієї «бакшты» мала бути оборона всіх доріг, які йдуть до міста, та «всему кгвалтовному приступу к замьку и перекопу, котрыи под замкомъ естъ»¹²¹.

В описі 1552 р. знову читаємо, що замок потребує вежі «на угле горы», з якої можна було б обороняти шию, що є перед замком, над ровом, і біскуп Януш викопав на цю вежу фундамент, а також приготував тесаний камінь, третину якого, що нараховує сто каменів, звезли й склали вже під замком, а решта лежить по горах, тобто там, де його тесали¹²².

Чи дійшло до здійснення наміру щодо башти, невідомо.

Інші споруди. За інвентарем 1548 р., Герцик збудував перед замком білу ізбу на 5,5 сажня (10,72 м) з поливаною піччю та сіньми на 4,5 сажня (8,77 м), а біля сіней **стайню** на шестеро коней; новий дильований тином **бровар** на 5 сажнів (9,74 м), в якому на час передачі староства були пив-

¹¹⁶ ЛМ. – Кн. 561. – С. 197.

¹¹⁷ Атаманенко В. Інвентар Кременецького староства... – С. 12.

¹¹⁸ Піші воїни.

¹¹⁹ Меса.

¹²⁰ ЛМ. – Кн. 561. – С. 197.

¹²¹ Там само. – С. 201.

¹²² Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 25.

ний котел на 5 ушатків, 4 великі й 5 малих пивних діжок і невеличка комірка для зберігання солоду; **лазню** на 5 сажнів (9,74 м) із сіньми; муровану **пивницю** на 5 сажнів (9,74 м)¹²³.

В описі 1552 р. перед замком значаться дерев'яна **світлиця** із сіньми, з тильного боку за якою **світличка; бровар**, де є котел на 6 ушатків і «суд увесь»; дерев'яна **лазня**; мурована **пивниця**¹²⁴.

У документі згадані також розташовані перед замком **вапняна піч** та **цегельня** на чотири печі; про другу з цих споруд сказано, що за старостування Герцика її розікрали¹²⁵.

7. Оборонні споруди замку

Описи 1545 й 1552 рр. містять переліки всіх споруд, розташованих по периметру замку, але в першому з них вони перераховуються зліва направо, а в другому – навпаки. У нашій реконструкції ми будемо дотримуватися порядку 1545 р., тобто будемо йти зліва направо.

В'їзд у замок. З описаної вище городні на башті перед замком був «въездъ в замокъ на узводъ». «Тот узвод и ворота» здавна робили міщани, та оскільки «тое место было спустело и никого мещанъ не было», біскуп Януш привів їх у належний стан своїм коштом, а тепер мешканці міста відмовлялися вже від цієї роботи¹²⁶. За інвентарем 1548 р., у «wzwodu» було два ланцюги¹²⁷; те саме читаємо в описі 1552 р.¹²⁸ На згадку про звідний міст натрапляємо також у повідомленні літопису про визволення 1418 р. Свидригайла з ув'язнення. Двоє людей, яких князь Дашко Острозький підіслав тоді до воєводи, стали в нього на службу, а потім «у городе взвод отсекоша и мост положиша», щоб змовники змогли проникнути всередину¹²⁹.

Надбрамна вежа. Над ворітьми замку була велика мурована вежа, яка позначається також словом *брана*, що означає браму, ворота. Зі слів присутніх на ревізії 1545 р. Патей записав, що біскуп Януш підняв верх цієї вежі й поробив у ньому світлиці та зводи («склепы»), а Дахно Васильович вимурував за свого старостування (1536–1538) ще вище, заклепив «и верхъ якобы колпакомъ вывелъ», але ці яруси потребували вже ремонту¹³⁰.

¹²³ Атаманенко В. Інвентар Кременецького староства... – С. 11.

¹²⁴ Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 28.

¹²⁵ Там же.

¹²⁶ ЛМ. – Кн. 561. – С. 197.

¹²⁷ Атаманенко В. Інвентар Кременецького староства... – С. 12.

¹²⁸ Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 26.

¹²⁹ Супрасльська летопись... – С. 56.

¹³⁰ ЛМ. – Кн. 561. – С. 197.

Рис. 1. План Кременецького замку

В інвентарі 1548 р. значиться мурована вежа над брамою, в якій велика біла мурована ізба з простою піччю та мурована кімната, а також біла дерев'яна ізба в мурі з трьома скляними шибками й сіни напроти неї, а під тою вежею мурований «sklerik» з однією скляною шибкою¹³¹.

За описом 1552 р., у брамі була комірчина, в якій жив воратар¹³². Над брамою знаходилася «світлочка мала» з дерев'яним «будованем», дверми з внутрішнім замком і трьома скляними шибками, усередині якої стояли оковані залізом стіл і скриня із заціпкою; поруч із нею був вихід. Над світличкою містилася мала кімнатка без шибок, а напроти неї ще одна світличка без шибок, але з піччю й комином. Вище світлички був уже верх вежі, вимуруваний із цегли й обшитий усередині дошками¹³³.

Сходячи з Надбрамної вежі вниз, перед великою світлицею (мова про неї в наступному підпункті) знаходилася мурована комірчка зі скляною шибкою та дверми із заціпками і внутрішнім замком, з якої були другі двері із заціпкою, що вели «до виходка». Між комірчкою та великою світлицею були сіни з мурованим комином, двері в яких на трьох завісах із внутрішнім замком та заціпкою¹³⁴.

Будинок між Надбрамною і Черленою вежами. За описом 1545 р., зразу за Надбрамною вежею з лівого боку на підклітях стояв великий бу-

¹³¹ Атаманенко В. Інвентар Кременецького староства... – С. 10.

¹³² Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 26.

¹³³ Там же. – С. 27.

¹³⁴ Там же.

динок із міцного дерева, збудований ще за біскупа Януша, за Фальчевського покритий, а за Герцика обліплений. З цього будинку «до оное вежи усходы суть»¹³⁵. За інвентарем 1548 р., при Надбрамній вежі стояли велика біла дерев'яна ізба на п'ять із половиною сажнів (10,72 м) з п'ятьма великими скляними шибками, обмазана глиною, в якій знаходилася проста піч, та сіни, а під ізбою були три дерев'яні підкліті¹³⁶. В описі 1552 р. будинок фігурує як велика світлиця довжиною п'ять із половиною сажнів (10,72 м) із п'ятьма скляними шибками¹³⁷, під якою були три підкліті з дверми із защіпками¹³⁸.

Черлена вежа. Поряд із будинком, якраз напроти замкової шії, знаходилася мурована башта, «которую называют Черленою вежою». Як оповідали 1545 р. ревізору Патею, Фальчевський зробив під час свого старостування верх тої вежі за гроші Кузьминської волості й наклав його гонтами. «И в той вежи ворота въездные в замок зь стародавна были и тепер того знаки суть»¹³⁹.

В інвентарі 1548 р. згадуються кам'яна вежа, домурована зверху цеглою, на верху якої малий склепик, другий склеп у цій же вежі, із залізними дверми, а також дерев'яний склеп, мурована пивниця під ним, а перед склепами дерев'яний ганок, який збудував Стефан (!) Герцик¹⁴⁰.

В описі 1552 р., де перелік замкових споруд іде в зворотному напрямі, про цю будівлю читаємо: «Подле тыхъ городень вежа тутъ же у брони у воротное назад, которую зовуть Черленая вежа; покрывають ее кузьминцы а красилонцы; накрыта. Подле тое зася вежа воротная»¹⁴¹.

Городні на стіні та башті за Черленою вежою. Зразу за Черленою вежою 1545 р. на мурі та спеціальній башті, зведеної свого часу коштом біскупа Януша, знаходилися чотири городні з «усходом» до них від землі, обшиті дошками за гроші Кузьминської волості, на яких стояло шість гармат, що прикривали шию і замковий міст¹⁴².

В описі 1552 р. на цьому місці значаться вже тільки три городні маєтків Кузьмин і Красилів князів Острозьких (Василя-Костянтина та вдови його брата Іллі, які поділили між собою Кузьминську волость), але з чотирма верхами, і всі без накриття¹⁴³.

Далі за ними (тут – перед ними) 1552 р. йдуть три городні сіл Вілія,

¹³⁵ ЛМ. – Кн. 561. – С. 198.

¹³⁶ Атаманенко В. Інвентар Кременецького староства... – С. 10.

¹³⁷ Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 26.

¹³⁸ Там же. – С. 27.

¹³⁹ ЛМ. – Кн. 561. – С. 198.

¹⁴⁰ Атаманенко В. Інвентар Кременецького староства... – С. 10.

¹⁴¹ Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 25.

¹⁴² ЛМ. – Кн. 561. – С. 198.

¹⁴³ Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 25.

Лепесівка, Дунаїв, Шпиколоси, Тилявка, Колосова, Рудка, Двірець і Куликів, належних королеві Боні, які вона «побивала» своїм коштом¹⁴⁴.

Городні стіни без бланкування. За першими городнями 1545 р. йшла стіна без бланок, поділена на вісім городень¹⁴⁵. У цих городнях «бланки деревомъ на муре повинни робити» наступні землевласники:

1-ша городня – князь Кузьма Жаславський із маєтків Двірець і Білогородка та їхніх присілків, указаних у мостовій роботі; 1552 р. за цю городню, яка залишалася несправленою, відповідали села князя Жаславського Тернавка й Булижинці;

2-га й 3-тя городні – вдова Іллі Острозького Беата з Костелецьких із маєтків Панківці, Дідківці й Шелвів; в описі 1552 р. значаться голі городні княгині без верху й без помосту із сіл В'язовець, Дідківці, Панківці й Шельвів;

4-та городня – Грицько Сенютич та Василь і Юхно Єрмолинські із сіл Ляхівці й Семенів та інших маєтків; 1552 р. тут знаходиться городня сіл Гулівці¹⁴⁶ й Семенів пана Єрмолинського та села Вовчківці пана Сенюти;

5-та й 6-та городні – князь Дмитрій Вишневецький із маєтків Тараж, Комарин, Крутнів і Лопушно¹⁴⁷; в описі 1552 р. з посиланням на заяви панів Семена Цати й Івашка Бережецького 1545 р. перед Патеєм значиться «гола» городня сіл Тараж, Залісці й Комарин князя Дмитрія Вишневецького, яка, за текстом, знаходилася перед вказаною вище городнею князя Жаславського;

7-ма й 8-ма городні – Боговитиновичі з маєтку Шумбар і його присілків; в описі 1552 р. цих двох городень немає¹⁴⁸.

Городні на відтинку стіни до великого мурованого будинку за перерахованими вище городнями стіни без бланкування:

1-ша й 2-га городні – Войни й Івана Боговитиновичів із маєтків Шумськ і Пігаси та їхніх присілків; в описі 1552 р. ці дві споруди значаться окремо як городня маєтку Шумськ Степана Івановича Богушовича Боговитиновича, без накриття, «всходу» й помосту, «одно стена мур стоить 5 сажонь ее» (9,74 м), та городня маєтків Кут, Садки й Ліски Федора й Климентія Войничів Боговитиновичів, яка не має накриття;

3-тя городня – Сидора, Дашка й Нестора Дедеркалів та Андрія Вовківського з маєтку Дедеркалі, яка в описі 1552 р. значиться як городня Занка, Сидора й Овсяника Дедеркалівських із села Дедеркалі без помосту й накриття;

4-та городня – Грицька Товмачевича з маєтку Борок, Пашка Лудвиського з маєтку Лудвища, Івана Жабокрицького з маєтку Подлужишко, яким повинні допомагати люди із села Лепесівка, але вони відмовляються від

¹⁴⁴ Там же.

¹⁴⁵ ЛМ. – Кн. 561. – С. 198.

¹⁴⁶ У тексті помилково: *Гулівка*.

¹⁴⁷ У тексті помилково: *Лапушина*.

¹⁴⁸ ЛМ. – Кн. 561. – С. 198; Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 25.

цієї роботи; в описі 1552 р. городня села Борок Григорія Товмача та села Лудвища Пашка Лудвиського, яка не має помосту;

5-та й 6-та городні – Федора з братією з маєтку Андруга¹⁴⁹, Опанаса, Федора й Лукаша з іншого маєтку Андруга¹⁵⁰, Юхна Тороканівського з маєтку Стряклів, Михна Лосятинського з маєтку Башківці¹⁵¹, Юхна Тороканівського й Василя Єрмолинського з маєтку Новоставці, Дем'яна й Левка та їхніх «потужників» із маєтку Минковичі; в описі 1552 р. на цьому місці значаться здерта городня другого села Андруга (друге тому, що тут зворотний порядок переліку), сіл Стряклів і Новоставці Юхна Тороканівського, села Камінь Северина Єрмолинського та городня сіл Андруга й Башківці¹⁵² Санка Андрузького й Михна Лосятинського;

7-ма городня – Яцька й Івашка Бережецьких із маєтку Бережці, Єрофія і Гаврила Гостських із маєтків Почаїв і Савчичі та Івана Хребтовича з маєтку Турія; в описі 1552 р. тут значаться городня сіл Бережці, Почаїв і Савчичі Івана й Гораїна Бережецьких та городня села Турія Михайла Єловича, села Білокриниця зем'янина Білокриницького й села Минківці зем'янина Санка¹⁵³ Минківського;

8-ма городня – князя Матвія Четвертенського з маєтків Антонівці, Стіжок, Залісці, Угорське, Тилявка та деяких інших, вислуги його батька, розташована на кінці великого будинку, «тая городня оперлася о самыи домъ»; в описі 1552 р. городня сіл Стіжок, Антонівці й Угорське князя Матвія Четвертенського, на якій дірвий верх¹⁵⁴.

Великий будинок. За описом 1545 р., великий мурований будинок почав будувати біскуп Януш, а раніше «того дому ани вежи не было, только стена мурованая шла». Усередині споруди «зысподу пивницы две склепеныи, а посередку два склепы большихъ, а третии – меньшии, в которыхъ склепехъ тепер порохи и салетры зложоны естъ». На верху цих склепів Фальчевський «всередине дом деревенныи вробил: светлицу, сени и коморку, около промежку вязи деревеное муромъ муровал, и на самом верху подсабитъ вчинил такежъ везенем дерева, а всередине муромъ на боиницу, с которое боиницы можетъ на три стороны замьку боронити и всего места, и там же на тои боиницы чотыри дела стоятъ»¹⁵⁵. В описі 1552 р. в цій частині замку значиться «вежа мурованая отъ места, обьяланкованье, с трема верхи, меживязи плита»; цю вежу збудував біскуп Януш, Фальчевський накрив її коштом монарха, а хто раніше відповідав за цей

¹⁴⁹ У тексті помилково: *Андрузи*.

¹⁵⁰ У тексті помилково: *Андрузи*.

¹⁵¹ У тексті помилково: *Пашківці*.

¹⁵² У тексті помилково: *Збашківці*.

¹⁵³ У тексті помилково: *Сака*.

¹⁵⁴ ЛМ. – Кн. 561. – С. 198–199; Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 24.

¹⁵⁵ ЛМ. – Кн. 561. – С. 199.

фрагмент муру, «памети неть»¹⁵⁶.

Городні між великим будинком і Надбрамною вежою:

1-ша городня – князя Івана Масальського-Мунчі з маєтку Оношківці та його присілків; в описі 1552 р. городня сіл Турія, Сураж і Валева князя Мунчі, на якій немає помосту;

2-га городня – князя Василя Острозького з маєтку Костянець та інших сіл; за описом 1552 р., костянецька городня князя Острозького без накриття й помосту;

3-тя городня – зем'ян Мокренських із маєтку Мокрець (раніше Мокренські й Костянецькі служили монарху до Кременецького замку, але Костянтин Острозький випросив їх собі за путних слуг); за описом 1552 р., мокрецька городня князя Острозького без накриття й помосту;

4-та городня – князя Кузьми Жаславського з маєтків Білогородка й Двірець та інших сіл; в описі 1552 р. городня села Двірець князя Жаславського без накриття й помосту;

5-та й 6-та городні – князя Василя Острозького з маєтків Птича, Студенка, Білогородка та їхніх присілків; в описі 1552 р. значаться здерта городня села Птиче та городня села Студениця того самого власника, в якій немає помосту;

7-ма городня – Грицька Сенютича, Василя Єрмолинського й Федора Корницького та їхніх «потужников» із маєтків Ляхівці, Семенів і Корниця з відповідними присілками; в описі 1552 р. тут дві городні – сіл Ляхівці, Миклаші й Жемелинці Григорія Сенюти та сіл Корниця, Жижниківці, Тихомль, Войнигів, Ольшаниця панів Федора й Кунаша Корницьких і Григорія Сенюти¹⁵⁷, яку з одного боку обдер вітер;

8-ма городня – князя Дмитрія Вишневецького з маєтків Підгайці, Кушлин¹⁵⁸ та Окнини; в описі 1552 р. городня сіл Кушлин, Підгайці й Окнини того самого власника;

9-та городня – Івана Болбаса з маєтків Ростоки й Поріччя; в описі 1552 р. городня сіл Ростоки, Поріччя й Горинка того самого шляхтича;

10-та городня – Семена Цати з маєтків Ридомль і Борщівка; в описі 1552 р. городня сіл Ридомль і Борщівка панів Гостських, Григорія Болбаса й Івана Патрикійовича;

11-та городня – Михайла Лосятинського та його братії і Яцька Лідихівського та їхніх «потужников» із маєтку Лідихів; в описі 1552 р. городня сіл Лосятин і Лідихів зем'ян Михна, Богдана, Гаська, Вінка й Гнівоша Лідихівських;

12-та городня – Петра Денисовича та Андрія Кунівського з їхніх має-

¹⁵⁶ Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 24.

¹⁵⁷ Прізвище перших двох осіб помилково стоїть після прізвища Сенюти.

¹⁵⁸ У тексті помилково: *Кушинин*.

тків Берег і Верба; в описі 1552 р. городня села Берег пана Денисовича та села Верба пана Андрія Кунівського;

13-та городня – Гнівоша Єловицького з маєтків Кам'яниця й Туриковичі¹⁵⁹ та інших сіл, яка вперлася в мур великої воротної вежі; в описі 1552 р. справа за входом у город розташована городня (покриття обланок та хідники по них) сіл Кам'яниця, Носовиця, Мирогоща й Туриковичі¹⁶⁰ кременецького судді Гнівоша Єловицького¹⁶¹.

Загалом в акті 1545 р. описано 33, а в акті 1552 р. – 34 городні; крім розходжень у сумарній кількості цих споруд, тут є й інші відмінності.

На відтинку стіни від Черленої вежі до початку бланкування в другому з описів по сусідству з Черленою вежею замість чотирьох указано лиш три городні князів Острозьких, далі додано три городні із сіл королеви Бони, яких немає в першому, 5-та й 6-та городні стіни без бланкування подані як одна, яка, до того ж, судячи з послідовності в тексті, іде першою, далі 2-га й 3-тя городні, потім 1-ша, після неї 4-та, а 7-ї і 8-ї взагалі немає. Загалом же в першому з джерел тут 12, а в другому – 11 городень.

На другому відтинку – від початку бланкування муру до великого мурованого будинку – 7-ма городня переліку 1545 р. в описі 1552 р. значиться як дві, унаслідок чого загальна кількість цих споруд зростає тут із 8-ми до 9-ти.

На відтинку між великим будинком і Надбрамною вежею 7-ма городня в другому з переліків знову поділена на дві, а загальна чисельність їх зростає з 13-и до 14-и.

В акті ревізії 1545 р. практично майже кожна з городень, за винятком тих, що припадають на мур без бланкування, характеризується словами «добра есть», але зазначено, що всі вони потребують «бачности и опатрности», зокрема встановлення віконниць до вікон у мурі, бо вітер забиває всередину дощ, що дуже шкодить дерев'яним городням і мурові¹⁶². Під час ревізії 1552 р. значна частина городень перебувала вже в поганому стані, без помосту, накриття чи «всходу», а то й без першого, другого і третього.

Рів попід замковими стінами. Для зміцнення оборони біскуп Януш велів копати в замку рів, а землею з нього засипати стіну від Чернечої гори¹⁶³ аж до самих вікон, «бо иншого приступу и шкодливого близкого прибою ниотколь к тому замьку неть, толко оть тоє горы Чернчее», а для посилення стіни та захисту людей мурувати до неї із середини спеціальні «филяры», тобто опори, щоб у разі вибиття цієї стіни обстрілом із Чернечої гори це не зашкодило людям, які будуть унизу. Станом на 1545 р. від

¹⁵⁹ У тексті помилково: *Туриковичі*.

¹⁶⁰ У тексті помилково: *Стуликів*.

¹⁶¹ ЛМ. – Кн. 561. – С. 199–200; Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 23–24.

¹⁶² ЛМ. – Кн. 561. – С. 200.

¹⁶³ Тепер гора Черча.

обох замкових стін вибрали вже чимало тої землі, але завершити роботи не вдалося, і тепер, як зазначав Патеї, потрібне було спеціальне розпорядження монарха – або засипати рови, або повністю вибрати землю, щоб замкові стіни могли міцніше стояти¹⁶⁴.

8. Забудова замкового подвір'я

Зем'янські будинки в замку. Під час ревізії 1545 р. князі й шляхта оповідали Леву Патею, «ижъ то не естъ правая земля в замьку, але, деи, перед тымъ до небожчика князя бискупа по всему тому замьку дома земањский стояли и за неопатреностью то все песком и гноемъ набра-лося»¹⁶⁵. Свідчення про те, що в замку бували двори місцевих землевласників, знаходимо і в іншому джерелі. З підтвердження Сигізмунда І зем'янину Кременецького повіту Івашку Денисковичу на деякі набуті ним маєтки, датованого 27 червня 1508 р., довідуємося, що пан Юрій Монтовтович під час перебування Кременця в його державі (1502–1507) «дал ему местце в замку Кременяницкомъ, где бы себе мел хоромы ставити, по подворе пани Сеньковое, а зъ другое стороны по князя Михайлово подворье Зьбаражского, а по коморки»¹⁶⁶. Отже, на початку XVI ст. в замку знаходилися, щонайменше, три подвір'я – князя Михайла Збаразького¹⁶⁷, вдови якогось пана Сенька¹⁶⁸ та Івашка Денисковича.

Церква святого Михайла. В інвентарі 1548 р. на території замку зафіксована церква святого Михайла, збудована, імовірно, після ревізії 1545 р., в акті якої ще не згадується. У храмі були повний Деїсус, позолочений образ Нерукотворного Спаса, два образи святого Михайла, оправлене сріблом Євангеліє (срібні хрест, застіжки, чотири євангелісти та пуклі вагою чотири гривни), «zloty we zlocie» воздвизальний хрест із чотирма каменями в сріблі, «kamczate» царські врата з перловим хрестом на них, «siewierskie gabe» двері, дарохранильниця з перловим хрестом на ній, два келехи (один із них позолочений), дві зірки (одна позолочена, а друга залізна), олов'яна ложка, мідний ківшик, одинадцять срібних та одна золота гривенки¹⁶⁹, перловий хрест, ризи, стихар, шовковий пояс, кадило й кілька

¹⁶⁴ ЛМ. – Кн. 561. – С. 201.

¹⁶⁵ Там само.

¹⁶⁶ Lietuvos Metrika. – Vilnius, 1995. – Кн. Nr. 8:(1499–1514): Užrašymų kn. 8 / parengė A. Baliulis, R. Firkowicius, D. Antanawicius. – P. 263–264.

¹⁶⁷ Під цим прізвищем тут фігурує князь Михайло Васильович Збаразький, засновник роду Вишневецьких.

¹⁶⁸ Це могла бути вдова берестейського намісника кінця XV ст. Сенька Олізаровича, яка походила з жаславського відгалуження роду Острозьких, або вдова шляхтича Сенька Денисковича, мати чи мачуха реципієнта привілею.

¹⁶⁹ Деїсус – ікона із зображенням Ісуса Христа, Богородиці та Іоанна Предтечі

книг (октоїх на вісім гласів, пергаментний устав, пролог та мінея)¹⁷⁰.

За описом 1552 р., при стіні стояла «церковка руськая свтого Михайла» і в ній були образ Пречистої, два образи святого Михайла, срібний позолочений хрест, оправлене сріблом Євангеліє, «книга Пречого» (!), шестодневець, устав і мінея¹⁷¹.

Гридня¹⁷². За описом 1545 р., під час свого старостування Фальчевський збудував посеред замку дерев'яні гридню й сіни, обшиті дошками, і встановив у сінях коловоротну ступу «по-німецьки» на шість товчачів, в якій навіть одна людина могла товкти порох¹⁷³.

Пушкарня. В описі 1552 р. «подле церковъцы при муре никъчемна пушкарня», напроти неї «истебка малая, не вельми добрая», а між ними сінка, крита драницями¹⁷⁴. В інвентарі 1548 р. цим спорудам можуть відповідати дві чорні ізби з сіньми між ними, збудовані Герциком між спіжарнями й цистерною для води¹⁷⁵.

Спіжарні. За описом 1545 р., біскуп Януш збудував у замку своїм коштом дев'ять дерев'яних спіжарень «для наспижованья замьку»; на цих спорудах було дев'ять верхів, під якими стояли чотири гармати для захисту замкової шиї і моста¹⁷⁶. В інвентарі 1548 р. значаться шість дерев'яних «swirnow» для зберігання «spiz zamkowych»¹⁷⁷.

Цистерна. Станіслав Фальчевський приробив до дахів спіжарень ринви й спеціальними трубами відвів дощову воду з них у муровану скриню, яку обложив усередині деревом та облив смолою. На час першої ревізії ця скриня, дуже потрібна для замку з огляду на відсутність у ньому води, потребувала вже ремонту, оскільки, за словами старости, не тримала вологи, і він обіцяв привести її коштом королеви Бони в належний стан¹⁷⁸. В інвентарі 1548 р. значиться мурована «czysternia» для зберігання води розмі-

(Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Львів, 2000. – Вип. 7. – С. 222); пуклі – заокруглені металеві бляшки на церковних книгах; siewierskie двері – мабуть, північні двері у вітвар?; гривенка – підвісок до ікони (*там само.* – С. 84).

¹⁷⁰ Атаманенко В. Інвентар Кременецького староства... – С. 12.

¹⁷¹ Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 27. Октоїх або восьмигласник – збірник церковних служб, здійснюваних за окремими наспівами протягом восьми тижнів; пролог – збірник скорочених житій святих та повчальних слів отців церкви; мінея – збірник церковних служб; устав – книга, яка містить порядок богослужінь на кожен день року, а також свята, пости, правила життя монахів тощо; шестодневець – бесіди св. Василія Великого та св. Іоанна, екзарха болгарського, на шість днів творіння.

¹⁷² Приміщення для челяді (Словник української мови... – Вип. 7. – С. 85).

¹⁷³ ЛМ. – Кн. 561. – С. 201.

¹⁷⁴ Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 27.

¹⁷⁵ Атаманенко В. Інвентар Кременецького староства... – С. 10.

¹⁷⁶ ЛМ. – Кн. 561. – С. 200, 202.

¹⁷⁷ Атаманенко В. Інвентар Кременецького староства... – С. 10.

¹⁷⁸ ЛМ. – Кн. 561. – С. 200.

ром чотири сажні (7,8 м), обкладена деревом й облита смолою¹⁷⁹, а в описі 1552 р. – розташована поряд із пушкарнею мурована «чистерня» з дверми на завісах, яка розпалася вже надвоє¹⁸⁰.

Тюрма. В інвентарі 1548 р. згадується дерев'яна «turma»¹⁸¹. З опису 1552 р. довідуємося, що вона знаходиться біля цистерни і має двері на завісах, поперечну залізну штабу та два замки¹⁸².

Криниця. За описом 1545 р., біскуп Януш почав вибивати на Замковій горі «студню», яку пробрили вже на 40 латрів, та потім закинули цю роботу і на відновлення її тепер потрібна була окрема господарська ласка, під якою, розумілася, очевидно, воля королеви Бони, а кошторис затрат на неї знаходився в луцького біскупа, головного ревізора українських замків¹⁸³.

Пізніше від завершення задуму біскупа, імовірно, відмовилися, оскільки в інвентарі 1548 р. йдеться вже про іншу криницю. Зокрема, тут сказано, що «studniu», яку почали копати «pod zamkim» (!) «za pana Негсука» (!), викопали вже на 10 сажнів (19,49 м) та оцямрували деревом, і Герцик навіть заплатив «studnaczy» за «lawu», які він має докопати¹⁸⁴. В описі 1552 р. читаємо, що «колодяз» пробрили на 18 сажнів (35 м), але не викопали ще навіть четвертої частини¹⁸⁵.

Пекарня. В інвентарі 1548 р. зафіксовані дерев'яна пекарня на чотири сажні (7,79 м), сіни перед нею та збудована Герциком проти сіней біла ізба на чотири сажні (7,79 м) з поливаною піччю. У сінях були глиняний комин і дві комірчини. З тилу пекарні стояла комірчина на півтора сажня (2,92 м)¹⁸⁶. В описі 1552 р. значиться велика пекарня на чотири з половиною сажні (8,77 м)¹⁸⁷, світлиця напроти неї, з якої є комірка, а «над кгмахомъ исъхованье а светлочька тежь малая ис коморою по польчетверта сажъня»¹⁸⁸ (6,82 м).

Кухня із світличкою і коморою. За описом 1545 р., Фальчевський збудував у замку кухню на два верхи з мурованим комином, яку зробив «ввяземъ з дерева», а всередині «муром», та світличку при ній¹⁸⁹. За інвентарем 1548 р., у замку стояла мурована кухня з мурованим комином¹⁹⁰,

¹⁷⁹ Атаманенко В. Інвентар Кременецького староства... – С. 10.

¹⁸⁰ Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 27.

¹⁸¹ Атаманенко В. Інвентар Кременецького староства... – С. 10.

¹⁸² Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 27.

¹⁸³ ЛМ. – Кн. 561. – С. 200.

¹⁸⁴ Атаманенко В. Інвентар Кременецького староства... – С. 26.

¹⁸⁵ Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 28.

¹⁸⁶ Атаманенко В. Інвентар Кременецького староства... – С. 11.

¹⁸⁷ Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 28.

¹⁸⁸ Там же. – С. 28.

¹⁸⁹ ЛМ. – Кн. 561. – С. 201.

¹⁹⁰ Атаманенко В. Інвентар Кременецького староства... – С. 10.

біля якої були біла ізба на три сажні (5,85 м) та комірка¹⁹¹. В описі 1552 р. значаться кухня з мурованим комином і дверми з внутрішнім замком, світличка з білою піччю та дверми з двома защіпками, кухарська комірка з дверми із защіпкою, а також «фортка ку месту» з дверми із замком, «звонюк над кухнею», лави, стіл, три кухонні діжі (одна з них менша) та вісім бочок, у трьох з яких зберігали смолу¹⁹².

Саж. В інвентарі 1548 р. зафіксовано два дерев'яні сажі – на курей і на свиней¹⁹³. За описом 1552 р., у замку був саж на курей із дверми на защіпку, побитий драницями, який знаходився при мурі поруч із кухнею¹⁹⁴.

Будинок бургграфа. В інвентарі 1548 р. на території замку значиться мала світличка з простою піччю, сіньми, комином та коморою, яку Герцик переніс сюди з фільварку під замком¹⁹⁵. В описі 1552 р. цим спорудам то-тожні, мабуть, світличка та комірка із сіньми, що служать житлом для бургграфа¹⁹⁶.

Мурований будинок. В інвентарі 1548 р. значиться мурований будинок, в якому є біла ізба на три сажні й лікоть (6,5 м), обкладена всередині деревом, із трьома скляними шибками, поливаною піччю, мурованим комином та мальованими дверми з внутрішнім замком¹⁹⁷, сіни на п'ять сажнів (9,74 м) із внутрішнім замком¹⁹⁸, а проти них кімната на п'ять сажнів (9,74 м) із двома скляними шибками, мурованим комином, мальованими дверми та внутрішнім замком і виходом. На верху через увесь будинок добре збудована стрільниця. Перед будинком ганок, під будинком два склепи із залізними дверми, а внизу дві склепінчасті пивниці¹⁹⁹.

За описом 1552 р., «на склепех ку месту» була світлиця з дверми на завісах, шибками, лавами, столом, піччю, мисником, в якій «все сполное». Перед нею знаходилися сіни з мурованим комином, скляними шибками й двома дверми з внутрішніми замками, а в тих сінях – кімната з мурованим комином, двома скляними шибками й «выходом»²⁰⁰. Над ізбами й склепами стояв ганок; сходячи вниз, збоку була комірка для сторожів із дверми на завісах, під нею мурований склеп із двома дерев'яними, а третіми залізними дверми; над склепом ще один склеп, а з нього дві пивниці²⁰¹.

¹⁹¹ Там само. – С. 10.

¹⁹² Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 27–28.

¹⁹³ Атаманенко В. Інвентар Кременецького староства... – С. 11.

¹⁹⁴ Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 27–28.

¹⁹⁵ Атаманенко В. Інвентар Кременецького староства... – С. 11.

¹⁹⁶ Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 28.

¹⁹⁷ Атаманенко В. Інвентар Кременецького староства... – С. 10.

¹⁹⁸ Там само.

¹⁹⁹ Там само. – С. 10–11.

²⁰⁰ Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 28.

²⁰¹ Там же.

Будинок челяді. За інвентарем 1548 р., у замку була біла ізба на чотири сажні (7,8 м) з простою піччю, без сіней, перенесена сюди з фільварку для проживання челяді²⁰².

Ізба з сіними й коморою. 1548 р. всередині замку знаходилася також біла ізба з сіними й коморою²⁰³.

Намір збудувати в замку палац. В інвентарі 1548 р. зазначено, що в горах за чверть милі від замку (1,95 км) новому старості показали 300 каменів, підготовлених за біскупа Януша на будівництво в замку палацу²⁰⁴.

9. Забезпечення замку зброєю, боєприпасами й інвентарем

Ствольна порохова зброя з'явилася в Європі в другій чверті XIV ст. (уперше фіксується 1338 р.), але в сусідніх з Україною країнах найдавніші згадки про неї датуються майже на півстоліття пізніше: в Угорщині – 1378–1382-м, у Великому князівстві Литовському – 1382-м, у Польському королівстві – 1383-м роками²⁰⁵. Спочатку нова зброя мала оборонно-позиційний характер, тобто використовувалася для захисту фортифікацій, а з кінця XIV ст. її почали застосовувати (спочатку поряд із пороками) і для здобуття оборонних споруд та у відкритому полі²⁰⁶. 1428 р. Вітовт брав гармати в похід на Новгород, а 1431 р. Ягайло вів під Луцьком артилерійський обстріл військ Свидригайла на протилежному березі Стиру²⁰⁷. Для полегшення транспортування гармат чеські гусити поставили їх у першій половині XV ст. на колісні лафети (за цим різновидом артилерії закріпилися назви *гуйфниця*, *гафуниця*, *гаубиця*)²⁰⁸. Спочатку для захисту фортець використовували різну зброю, але досвід показав, що гармати великого калібру – це знаряддя для здобуття замків, а не захисту їх. Тривалий час артилерія стріляла кам'яними ядрами, пізніше з'явилися також залізні, які інколи обливали свинцем. Порох виготовляли із селітри, сірки й деревного вугілля, зберігали в дерев'яних бочках, а важили на камені (бл. 10 кг²⁰⁹). У будівництві оборонних споруд порохову зброю почали брати до уваги в другій чверті XV ст., зокрема з того часу спостерігається потовщення стін²¹⁰.

У Кременці найдавніші свідчення про вогнепальну зброю датуються

²⁰² Атаманенко В. Інвентар Кременецького староства... – С. 11.

²⁰³ Там само.

²⁰⁴ Там само. – С. 26.

²⁰⁵ Киртчичников А. Н. Военное дело на Руси... – С. 77.

²⁰⁶ Там же. – С. 79.

²⁰⁷ Polska technika wojskowa do 1500 roku. – Warszawa, 1994. – S. 259, 265.

²⁰⁸ Киртчичников А. Н. Военное дело на Руси... – С. 84–85.

²⁰⁹ Polska technika wojskowa do 1500 roku... – S. 267.

²¹⁰ Киртчичников А. Н. Военное дело на Руси... – С. 65.

інвентарем города 80-х рр. XV ст. До середини XVI ст. тут зафіксовано наявність на озброєнні близько десяти її видів – великі й малі пушки, фуклери, пищалі, пищик, мортири, соколи, фальконети, гаківниці, рушниці та аркебузи. Під великими пушками слід, очевидно, розуміти, важкі гармати великого калібру з довжиною ствола 4–9 калібрів, якими вели настільний лобовий вогонь кам'яними ядрами (здебільшого по вертикальних цілях). За зразками в музеях Європи, їх довжина доходила до 4,7 м, а ядра мали діаметр до 74 см і важили 220–287 кг²¹¹. Пищачами називали гармати різних розмірів з довжиною ствола близько 20 калібрів, завдяки чому можна було вести прицільний вогонь²¹². Під пищиком, скоріше за все, мали на увазі ту саму пищаль. Фуклери (нім. «fogler», з'явилися в другій чверті XV ст.) – це гармати зі змінною пороховою камерою, завдяки якій вони відзначалися високою скорострільністю (до 30 пострілів за день, у той час як велика пушка стріляла два, інші гармати – до семи раз). До кожного фуклера мало бути по кілька порохівниць (з однієї стріляли, другу заряджали порохом, третю чистили і т. д.)²¹³. Мортирами, які набувають поширення з кінця XV ст., називали гармати з дуже великим калібром і коротким стволом (2–4 калібри), призначені для навісного обстрілу, з допомогою якого пробивали міцні склепіння²¹⁴. Соколи (букв. переклад нім. слова *Falk*) або фальки – гармати різного калібру з відносно довгими стволами²¹⁵; соколи дрібнішого калібру й менших розмірів називали також фальконетами²¹⁶. Гаківниця – фортечна рушниця калібром 20–25 мм зі спеціальним гаком на стволі, який упиралася в мур, щоб зменшити віддачу при стрільбі. На кінець XV ст. ця зброя, один із видів якої обслуговувалася одним стрільцем, а другий – двома, доходила в довжину до одного метра²¹⁷. До ручної зброї належали також рушниці й аркебузи.

За вказаним вище інвентарем, у першій половині 80-х рр. XV ст. в городі Кременці були чотири великі й шість малих пушок, три фуклери з чотирма порохівницями до них та одна пищаль, а також пів бочки гарматного пороху й бочка шипів²¹⁸.

За описом 1545 р., озброєння замку становили такі «дела и броннии речи»: шість гармат, які стояли проти замкової шиї на обланках кузьмин-

²¹¹ Там же. – С. 83–84.

²¹² Там же. – С. 83.

²¹³ Polska technika wojskowa do 1500 roku... – S. 265, 269.

²¹⁴ Ibid. – S. 264.

²¹⁵ Бехайм В. Энциклопедия оружия / Пер. с нем. – СПб., 1995. – С. 316.

²¹⁶ Там же.

²¹⁷ Polska technika wojskowa do 1500 roku... – S. 219.

²¹⁸ «Што на Кременьцы подано три фуклери а чотыри прохницы, пушекъ малых 6, а пищаль одна. А великих пушек на городе 4 [...] а в городе пушечного пороху польбочьки а шиповъ годныхъ бочька» (Українські грамоти XV ст. ... – С. 41–42).

ської роботи; чотири гармати на спіжарнях, які захищали ту саму шию і замковий міст; чотири гармати на новому домі від міста, який почав будувати біскуп Януш; одна гармата на землі біля воріт; дві мортири («мождери»), що теж лежали на землі; одинадцять гармат, які стояли напоготові в спеціальній шопі («шофе»); один пищик – найбільша гармата, що теж стояла напоготові²¹⁹ – загалом 29 гармат: один пищик (у підсумковому переліку пропущений), дві мортири, чотири соколи й двадцять два «фаньканеты»; далеко ці гармати не можна було перевозити, пише ревізор, бо колеса під ними струхнявіли, а крім того, невідомо, чи пройдуть вони через міст, що теж поганий²²⁰.

Крім гармат, у замку було десять гаківниць, готових для стрільби, з порохівницями й формами, і тридцять три рушниці з порохівницями, формами й гнотами²²¹.

«А што ся ткнет пороховъ, салетры, куль, свинцу, серы, – читаємо далі, – того всего к тымъ деломъ и гаковницамъ и ручницамъ, поведаетъ пан староста, великий достатокъ», та скільки всього було, він не сказав, пославшись на те, що все описано в реєстрах королеви Бони. «А однако жъ, – продовжує Патеї, – я тыхъ пороховъ и куль всихъ и свинцу и серы и уголья огледалъ, и на мое виденъе не только Луцко и Володимер, але и десеть або двадцеть иньшихъ замьковъ к тымъ деломъ и таковому великому достатку бронныхъ речеи зрвнятися не могутъ»²²².

Та невдовзі понад половину своєї артилерії замок утратив. 1548 р. тут було всього лиш дев'ять добре справлених гармат на колесах, п'ять добрих гармат, під якими погані колеса, що потребували ремонту, та шість кіп куль і три великі залізні кулі до них²²³.

В інвентарі значаться також 10 справних гаківниць у чорних ложах і 160 куль до них; 23 справні рушниці в чорних і 11 у жовтих ложах (разом 34) та 13 кіп 10 куль до них; 12 форм до гаківниць та рушниць; 37 порохівниць із мішками для зберігання кульок і гнотів; 70 шрубів та 44 добрі й 3 зламані залізні лопати до гармат; 3 лопати для мішання вапна; свердло, яким вертять гаківниці; пилка для обрізування гармат; одна форма до гармат; фаска гонтових цвяхів; 60 шиб скла; 4 огенні (?) шиби; 4 бочки вугілля для виготовлення пороху; 4 бочки пороху загальною вагою 8,5 каменя й 1 безмін; 9,5 каменя олова; 6 бочок селітри, 4 з яких забиті, а 2 відкриті (одна з них важить 13,5, друга – 9,5, третя – 7,25, четверта – 5, а дві останні – 15 каменів разом); велика львівська бочка селітри вагою 17 (13 ?) каменів без 1 безміна; 3 бочки сірки вагою 36 каменів; повна забита львівсь-

²¹⁹ ЛМ. – Кн. 561. – С. 202.

²²⁰ Там само. – С. 203.

²²¹ Там само.

²²² Там само.

²²³ Атаманенко В. Інвентар Кременецького староства... – С. 12.

ка бочка сірки, яку вага не могла підняти й зламалася; ступа з чотирма товкачами для виготовлення пороху²²⁴.

1552 р. в замку було 14 бронзових («спижньныхъ») гармат (чотири з них «не выполерованы») однієї форми, довжиною по 13 п'ядей і 3 пальці (бл. 2,5 м), під обома литовськими гербами, 1530 р. виготовлення, на добре вкованих колесах, а до них 6 кіп залізних куль, облитих свинцем, завбільшки «якъ гусиное ейце»; 10 гаківниць однієї форми та 10 порохівниць і 54 кулі до них; 33 рушниці однієї форми та 29 порохівниць і 10,5 кіп куль до них; 5 півбарилець пороху; 5 солянок селітри; дві штуки свинцю, одна з яких така, що її може підняти одна людина, а друга трохи менша; 100 шин заліза; дві бочки вугілля на порох; 49 лопат до вапна, три мотики для мішання вапна, два залізні дрюки для ламання скелі, свердло до гаківниць; залізна копистка, якою мішають бронзу; залізний заступ²²⁵.

Засвідчена описами наявність під гарматами в Кременеці колісних лафетів, а також міркування з приводу того, чи можуть тутешні мости витримати їх вагу, вказують на те, що це була здебільшого польова артилерія, яку тут зберігали. Отже, Кременецький замок слугував збройним силам Великого князівства на південних його рубежах арсеналом. Склад інвентаря (наявність у ньому свердла, яким вертять гаківниці, пилки для обрізування гармат, форма до гармат, залізної копистки, якою мішають бронзу) свідчить, що тут не тільки зберігали, а й виготовляли вогнепальну зброю.

Принагідно зазначимо, що місто Кременець теж мало деяку зброю, але вона не йшла ні в яке порівняння із запасами замку. 1552 р. тут були дві гаківниці, 26 аркебузів, 17 рушниць, півтора каменя пороху, пів каменя сірки, камінь свинцю й «зброй 4 пляховых»²²⁶.

10. Обслуга замку

Замкова сторожа. На питання Патєя щодо замкових «кликунов» і сторожів, «хто бы повинен з веку на городе кликати и стеречи», присутні під час ревізії зем'яни відповіли, що як молоді люди вони не пам'ятають цього; Герцик же оповів, що коли біскуп Януш приїхав у Кременець, то застав тут стародавню уставу, за якою в разі відсутності старости міщани давали по шість сторожів або по скільки він звелить, і ті мали стерегти замок аж до його приїзду, стояти у воротах і ходити по замку, а крім того два «уставичные» сторожі рік-у-рік наймали села Сапанів, Жолоби й Підлісці, та через спустошення міста й сіл біскуп звільнив мешканців від цього обов'язку («с тоє сторожи вызволилъ для того, ижъ на ончас яко место,

²²⁴ Там само. – С. 11–12.

²²⁵ Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 25–26.

²²⁶ Там же. – С. 26.

такъ и села были спустели») і тепер староста наймав по чотири сторожі, причому два з них мали возити воду²²⁷.

Пушкарі. За ревізією 1545 р., у замку були три пушкарі (Матус, Ян та Ганус), а платили їм по 10 кіп литовських грошів та одному люнському сукну з великого луцького мита – разом виходило 30 кіп грошів і три сукна, але від Різдва до моменту ревізії, за їх словами, не заплатили ще за службу²²⁸. В описі 1552 р. читаємо, що в замку є два здавна осілі тут пушкарі – німець Ганус і поляк Матус, які отримують у рік по 12 кіп і 20 грошів, а третій пушкар міський – місто платить йому щороку по 5 кіп грошів²²⁹.

Загалом замок обслуговували щонайменше 12 вільнонайманих осіб: бургграф, три пушкарі (один із них утримувався містом), тесля, ключник, воротар, кухар, пекар, два сторожі й коваль²³⁰. У замку проживали також восьмеро рабів – троє повнолітніх, двоє підлітків і двоє дітей²³¹, яких перевели сюди, здається, з фільварку, що був раніше під Замковою горою.

11. Доходи й витрати замку

У середині XVI ст. Кременецькому замку належали три господарські осередки, позначувані в історичних джерелах словами «двір», «двірець» і «фільварок», та волость – сільська округа, яка 1545 р. нараховувала 20, а 1552 р. – 22 поселення²³². Один із дворів, мабуть, найдавніший, знаходився десь під Замковою горою (інші два – Кокорів і Вілія). У ревізійному описі 1545 р. він не згаданий, а під час складання інвентаря 1548 р. був уже майже порожнім: більшість споруд перевезли звідси в замок, залишилися тільки занедбана чорна ізба, кухня, теж погана, і стайня, але тут було досить капусти, моркви, столових буряків, яких не забрали ще з городу, а на току Герцик залишив новому старості 250 кіп жита й 100 кіп вівса. У самому замку мали 40 свиней і 20 кабанів (яких комісія, правда, не бачила, оскільки вони знаходилися в лісі й важко було позбирати їх, тому записала дані про них зі слів Герцика) та четверо коней із сідлами, хомутами, шлеями й двома возами для доставки води та для інших замкових потреб²³³. В описі 1552 р. зазначено, що раніше під Замковою горою був двірець, від якого залишили-

²²⁷ ЛМ. – Кн. 561. – С. 201–202.

²²⁸ Там само. – С. 203.

²²⁹ Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 28.

²³⁰ Там же. – С. 34–35. У переліку осіб, які отримують за свою службу платню, вказані також два ключники, але вони виконували, очевидно, відповідні функції не в замку, а в належних до нього двірцях Кокорів і Вілія.

²³¹ Там же. – С. 29.

²³² Ширше див.: Собчук В. Д. Крем'янецька волость...

²³³ Атаманенко В. Інвентар Кременецького староства... – С. 12.

ся тільки чорна ізба, кухня й стайня, а решта все згоріло²³⁴.

Про доходи з волості в ревізійному описі 1545 р. сказано: «А голого плату пенезного с тыхъ сельъ приходить чотырнадцать копъ грошей а ведро меду пресного а две седле а деветнадцать мерокъ овса, кромъ пашне и млыновъ и ставов спустныхъ и иншихъ дробныхъ подачок, и тежъ кромъ доходовъ двора Кокоревьського»²³⁵. 1552 р. з кожного тяглого дворища давали по 40 грошів і 4 мірки вівса, а оскільки у волості було 208,5 дворищ, загальна сума доходів від них мала становити 139 кіп грошів готівкою, 834 мірки вівса, 14 кабанів і 47 баранів²³⁶.

Кременецькі міщани, які тримали лан, щороку платили на замок по 12 грошів, а які не мали поля – половину вказаної суми. 1552 р. з міщан, які не горіли, виходило цих платежів 34 копи 27 грошів, а хто погорів, за розпорядженням Бони мав сидіти шість літ на волі²³⁷.

Із кожної мірки збіжжя, що перероблялося в замкових млинах у двірці Кокорів та в селах Дунаїв, Підлісці й Сапанів, за описом 1552 р., збирали по пенязю помірною. Від кожного вару солоду на замок ішли сьома мірка й 3,5 гроша, від кожної ручки ситного меду – гріш, від купецького воза – і свого, і чужоземного – збирали по два, а якщо він був із сіллю – то по три гроші. Корчма в селі Дунаїв давала з кожного вару 30 грошів зиску. Усі ці мита, які запродавалися за 300 кіп грошів на рік, під час ревізії 1552 р. держав кременецький в'їт. Деякі доходи давала міська лазня, на яку той самий в'їт теж мав, за його словами, привілей королеви Бони. Замкову горілчану корчму здавали за 80 кіп грошів на рік²³⁸.

Таким чином, готівкові надходження замку 1552 р. становили 139 кіп грошів від тяглого населення волості, понад 34 копи від міщан і понад 380 кіп від здачі в оренду мита. Сумарно це становило 553 копи грошів.

За описом 1552 р., на користь замку йшли всі передбачені Статутом вини²³⁹, пересуд²⁴⁰, виживання²⁴¹, децькування²⁴² й блудяги²⁴³. Від кожного повежного злодія, тобто в'язня, отримували по 12, а від людини «не въ такомъ учинку» – по три гроші; весільна куниця²⁴⁴ від волосної дівчини ста-

²³⁴ Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 28.

²³⁵ ЛМ. – Кн. 561. – С. 205

²³⁶ Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 30.

²³⁷ Там же.

²³⁸ Там же. – С. 29–30.

²³⁹ Грошові штрафи.

²⁴⁰ Судове мито, яке платив той, хто виграв справу.

²⁴¹ Плата за виїзд вижа на місце для вивчення обставин справи.

²⁴² Плата за доставку децьким оскарженої особи в суд.

²⁴³ Плата за переховування загублених коней та великої рогатої худоби.

²⁴⁴ Плата за вихід нареченої з волості.

новила 12 грошів, а від удови – півкопи; мирська куниця²⁴⁵ – теж 12 грошів, як і від волосної дівчини²⁴⁶. Та ці доходи, частина яких належала службовим особам, за браком історичних джерел не надаються для обліку.

Яка ж структура витрат замку. З опису 1552 р. довідуємося, що староста щороку отримував від королеви Бони по 100, місцевий плебан – по 20, бургграф, «который уставичне на замьку мешкаеть» і має ключі від воріт – по 17 кіп грошів; двом пушкарям щорічно платили разом 24 копи 40 грошів, «уставичному» замковому теслі – 10, «уставичному» замковому ковалеві – 5, а воротарю, ключнику, замковому кухарю, пекарю, двом іншим ключникам, двом сторожам, які рубали дрова й возили воду, – по 3 копи грошів. Сумарно ці готівкові витрати становили 200 кіп 40 грошів.

Крім грошей, кременецький староста мав і деякі натуральні доходи. Герцику 1548 р. належало чимало збіжжя у фільварках Вілія (100 кіп жита, 16 кіп пшениці й 50 кіп вівса) та Кокорів (280 кіп «starego» жита й 35 кіп вівса), яке він виростив, як сказано в інвентарі, з ласки королеви власним своїм плугом силами найманих людей²⁴⁷. Щодо Семашка в описі 1552 р. зазначено, що йому було дано весь приплід обох замкових двірців, які він мав передати потім наступнику лише з тим, із чим їх узяв²⁴⁸.

Двірці й села забезпечували замок продовольством. На питання Патєя «о наспижованьи замьку» присутні 1545 р. на ревізії «ничого не вмели поведити», крім того, що «поживленье идетъ» лише з млинів і фільварків (за словами старости, замку належали сім млинів і два фільварки)²⁴⁹. За інвентарем 1548 р., у замку було 30 мірок житньої муки, 12 «полтей» м'яса, кременецька «ручка» масла, 70 сирів, 200 вінків цибулі, три львівські бочки солі, дві діжки огірків, п'ять бочок оцту, півтори мірки сухих черешень, мірка маку, чотири мірки лляного насіння та по дві бочки яблучного й грушового квасу²⁵⁰. У ревізійному описі 1552 р. однозначно сказано, що староста, замкові слуги й уся замкова челядь харчуються із замкового ключа²⁵¹. У двірцях Кокорів і Вілія «на поживлене замьковое» засівали по одному двірському плугу поля, на те саме давали також мірки з млинів у селах Цеценівка, Вілія, Рудка й Колосова, де було загалом шість млинових та одне ступне кола²⁵².

* * *

²⁴⁵ Можливо, від нареченої з повіту.

²⁴⁶ Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 29.

²⁴⁷ Атаманенко В. Інвентар Кременецького староства... – С. 17, 22.

²⁴⁸ Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 32–33.

²⁴⁹ ЛМ. – Кн. 561. – С. 202.

²⁵⁰ Атаманенко В. Інвентар Кременецького староства... – С. 12.

²⁵¹ Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. 2. – С. 34–35.

²⁵² Там же. – С. 30–31.

Підводячи підсумки, насамперед зазначимо, що результати археологічних досліджень на Замковій горі в Кременці надто скупі, щоб спертися на них у пошуку відповіді на питання про матеріали, з яких робилися тут первісні оборонні споруди, та про час їх появи. Літопис дає підстави думати, що вони зведені не пізніше першої чверті XIII ст. і що завдяки висоті гори та крутизні схилів їх можна було здобути тільки облогою.

Муровані елементи в системі фортифікацій Кременця могли з'явитися ще за князювання Данила Романовича, коли почалося будівництво так званих башт волинського типу, а стіни щонайменше до середини XIV ст. залишалися дерев'яно-земляними. Заміну їх кам'яними мурами міг започаткувати польський король Казимир III, а завершив, скоріше за все, великий князь литовський Вітовт.

Спочатку з каменя-вапняку звели воротну вежу під назвою *Черлена* та оборонну стіну товщиною близько 2,3 м. Коли вогнепальна зброя стала транспортабельною і з'явилася загроза прямого гарматного обстрілу воріт із так званої замкової шиї, первісні ворота замурували, а натомість збудували по сусідству нову браму, вихід з якої був спрямований уже не на хребет гори, а на глибоку долину, що відділяла Замкову гору від Чернечої.

Заключний етап формування замку припадає на кінець 20-х – середину 50-х років XVI ст., на час перебування його в руках віленського біскупа Януша й королеви Бони.

Надійність і просторість замку давала можливість використовувати його не тільки як пункт оборони, а також і як арсенал для зберігання польової артилерії (і навіть виробничу площадку виготовлення гармат).

Підтримка замку та мостів на під'їзді до нього в належному стані становила городову й мостову повинності населення повіту, незалежно від того, входило воно в замкову волость чи проживало в маєтках тутешніх князів і шляхти, але місцеві землевласники не поспішали, як свідчать ревізійні та інвентарний описи споруди, із виконанням їх.

У мирний час у середині XVI ст. замок обслуговували кільканадцятьоро найманих осіб і кілька рабів.

Сумарний готівковий дохід замку, який надається для обліку, у середині XVI ст. становив близько 550 кіп грошів. Понад 36 % цієї суми йшли на платню старості та найманій обслузі, а решта коштів поступала в скарбницю королеви Бони.

Староста забирав приблизно половину виплат, призначених причетним до замку особам. Крім того, він мав також поважні натуральні доходи.

Володымыр Собчук. Кременецкий замок

Рассмотрены литература и письменные источники по истории Кременецкого замка. На основе ревизионных описей и инвентарей реконструирована застройка Замковой горы в городе Кременце в середине XVI в. оборонительными, жилыми, хозяйственными и иными постройками. Детально изучены обязанности местного населения по поддержанию обороноспособности крепости. Проанализировано обеспечение замка оружием, боеприпасами и хозяйственным инвентарем. Выяснено состав прислуги. Определены структура доходов и расходов замка.

Ключевые слова: Волынская земля, Великое княжество Литовское, Кременец, Кременецкий замок.

Volodymyr Sobchuk. Kremenets castle

The article contains review of literature and written sources on the history of Kremenets castle. On the basis of census lists and inventories it reconstructs the development of Zamkova mountain in the town of Kremenets with defensive, dwelling, utility and other structures in the middle of the 16th century. The duties of local inhabitants to maintain defense capability of the fortress have been thoroughly studied. The castle's supply of weapon, ammunition and household equipment has been analyzed. The personnel of servants has been explored, as well as the structure of incomings and expenditures of the castle.

Keywords: Volyn land, Grand Duchy of Lithuania, Kremenets, Kremenets castle.